

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Jerneja Kavčič

Mentor: doc.dr. Marjan Smrke

JUDOVSSTVO NA SLOVENSKEM

Diplomsko delo

Ljubljana, 2005

UVOD	3
1. ZGODOVINA JUDOV	6
1.1 Judovska religija.....	7
2. JUDJE V NAŠIH KRAJIH	9
2.1 Naselitev Judov.....	19
2.2 Pravni in socialni položaj.....	12
2.2.1 <i>I. judovski red</i>	12
2.2.2 <i>II. judovski red</i>	13
2.2.3 <i>III. judovski red</i>	13
2.3 Pravice Judov.....	14
2.4 Pridobitvene dejavnosti.....	15
2.4.1 <i>Bančništvo</i>	16
2.4.2 <i>Trgovina</i>	17
2.4.3 <i>Drugo</i>	17
2.5 Poslabšanje položaja Judov.....	18
2.6 Izgon Judov.....	20
3. DRUGI VAL JUDOVSTVA	22
3.1 Stiki z Judi po izgonu.....	22

3.2	Razsvetljenje — spremembe v položaju Judov.....	24
3.3	Pravni položaj Judov v zakonskih in drugih določilih	26
3.3.1	<i>1831-1918.....</i>	26
3.3.2	<i>1918-1941.....</i>	29
4.	ODNOS SLOVENCEV DO JUDOV IN JUDOVSTVA TER ANTISEMITIZEM.....	32
4.2	Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Judov.....	39
5.	JUDJE DANES.....	42
5.1	Judovska skupnost Slovenije.....	42
5.2	Lastno empirično delo.....	44
6.	OSTALINE JUDOVSTVA NA SLOVENSKEM.....	48
7.	ZANIMIVOSTI.....	53
7.1	Znamenita osebnost — Rabin Israel Isserlein.....	53
7.2	Kronika judovske družine Heimann.....	55
8.	ZAKLJUČEK.....	
.		61

UVOD

Judje¹ so v preteklosti srednjeveške Evrope odigrali izredno pomembno vlogo, saj so svojo dejavnostjo na gospodarskem in kulturnem področju prispevali k njenemu napredku in so sooblikovali njeno podobo. Njihove glavne gospodarsko pridobitvene dejavnosti so jih pripeljale v skoraj vse dele Evrope. V nemški državi so se naselili že pred letom 1000, na našem ozemlju pa so se začeli trajnostno naseljevati najbolj zgodaj v 12. in 13. stoletju, ko pri nas nastajajo prva celinska mesta oziroma meščanska naselja (trgi in mesta).

---

¹V slovenskem jeziku za pripadnike verske skupnosti uporabljamo malo začetnico, za pripadnike etnije oziroma naroda pa uporabljamo veliko začetnico. Pri Judih se obe pripadnosti močno prekrivata.

V tej diplomski nalogi bom Jude pojmovala širše in ne zgolj kot versko skupnost. Od tod izhaja tudi pisanje njihovega imena z veliko začetnico. Jude bom pojmovala kot etnično skupnost, ki temelji na občutku pripadnosti in izhaja iz skupne religije in tradicije lastnih prednikov. Po Južničevi razlagi je etnija praviloma organska skupnost ljudi enake kulture z zavestjo o enaki pripadnosti, poudarjena z vezmi skupnega bivanja; na utrditev etnične zavesti pa lahko močno vpliva tudi religija.

Družbeno zavezujoča etnična identiteta naj bi tako slonela na skupnosti jezika, vrednot in norm; pogosto pa tudi na močnih vezeh religije (Južnič, 1987).

Število Judov se je v zgodovini zaradi preganjanj močno spreminjalo. Dandanes šteje od 14 do 18 milijonov pripadnikov judaizma ali okoli 0,4 % svetovnega prebivalstva. Pripadnike judaizma najdemo v več kot 110 državah sveta. Večinska religija je judaizem le v Izraelu. Največ pripadnikov te vere živi danes v ZDA (5,800.000), takoj zatem sledi Izrael (4,847.000). V Evropi je največ pripadnikov judaizma v Rusiji, več kot milijon, 600.000 v Franciji in 470.000 v Veliki Britaniji. V Sloveniji jih živi okoli 300, ob zadnjem popisu prebivalstva leta 2002 se jih je za Jude opredelilo 99.

Sociološka slika judaizma je veliko bolj pomembna, kot kažejo te številke. Judaizem je namreč bistveno zaznamoval dve največji religijski tradiciji današnjega sveta – krščanstvo in islam. Ti religijski tradiciji sta številne osnovne koncepte prevzeli od judaizma ali pa je bil judaizem pomemben posrednik izvorno nejudovskih idej. Krščanstvo na svojem začetku pravzaprav ni bilo kaj drugega kot judovska ločina. Izraz vpliv(anje) je zato za opredelitev odnosa med judaizmom in krščanstvom, pa

tudi odnosa med judaizmom in islamom, prešibak. Krščanstvo izraste iz judaizma. (Smrke, 2000:170)

Etnografsko obstajajo med Judi tri skupine, v glavnem oblikovane glede na prostorsko-jezikovni izvor. Bistvena razlika med skupinami je jezik, ki ga uporabljajo glede na vpliv matice, v kateri so živeli. Večina pripadnikov judaizma je aškenazov. V ZDA so na primer aškenaški Judje večina, v Izraelu jih je polovica Judov. Aškenški Judje so srednje-vzhodnoevropskega rodu, za jezik uporabljajo jidiš². Druga večja skupina Judov in pripadnikov judaizma so sefardi. To so pripadniki judaizma ibersko-islamskega rodu in govorijo judovsko-španski jezik ladino³. Tretja skupina so tako imenovane vzhodne skupnosti (edot hamizrah) iz raznih držav Afrike in Azije.

Judje, ki so se naselili na našem ozemlju, so bili aškenazi. Tako imenujemo nemške Jude in tiste, ki so prišli pod nemško judovsko kulturo, dalje Jude na vzhodu, ki so se

---

²Jidiš – je mešanica germanskih, slovanskih, aramejskih in hebrejskih jezikovnih elementov.

³Ladino – od latino, latinski.

iz njih razrasli: poljske, ruske in druge slovanske Jude; prav tako francoske zahodne in vzhodne Jude kakor tudi angleške, belgijske, holandske in skandinavske, madžarske, avstrijske, češke in večji del ameriških, južnoafriških in avstralskih Judov. 90 % vseh Judov je aškenazov.

O judovstvu nasploh, verskih obredih, delu rabina, izbiri kantorja in drugem, kar spada v življenje Judov, se v tej diplomski nalogi ne bom razpisala. Cilj diplomske naloge je razširiti védenje o Judih na območju Slovenije v preteklosti in danes ter dediščini, ki priča o njihovi prisotnosti v nekaterih slovenskih mestih. Ta je razmeroma skromna in malo znana, čeprav je bila prisotnost Judov nekdanja sila opazna, njihov vpliv pa močan. Z zgodovinskim pregledom, ki nam bo približal življenje Judov v preteklosti, bom s pomočjo lastnega empiričnega dela podala spoznanja o življenju Judov danes.

V diplomski nalogi bom predstavila Jude od njihove naselitve na našem ozemlju v 12. stoletju pa vse do njihovega izгона iz naših krajev v 15. stoletju in ponovnega naseljevanja v 17. stoletju. Predstavila bom tudi dejavnosti, ki so jim omogočale preživetje, in njihove zakonske pravice, ki so določale pravni položaj Judov pri nas. V nalogi bom opisala še odnos Slovencev do Judov in pisanje časnikov, ki so ustvarjali javno mnenje. Moj cilj je bil še predstaviti judovstvo danes. Vse, kar je povezano z njihovimi običaji in praznovanji, bo na moje razočaranje v tej diplomski nalogi neraziskano, saj Judovska skupnost Slovenije, ki je predstavnica Judov pri nas, v tej raziskavi ni želela sodelovati.

1. ZGODOVINA JUDOV

Biblija pripoveduje o preteklosti majhnega izraelskega ljudstva od 18. do 1. stoletja pred našim štetjem. Njegova zgodovina je polna preobratov in sočasna z velikimi cesarstvi starega veka: Egiptom, Asirijo, Babilonom, Perzijo, Grčijo, Rimom. Cesarstva so izginila, ljudstvo pa je nadaljevalo svojo pot. Njegova zgodovina je verska zgodovina. Svetopisemsko ljudstvo je prepričano, da je Bog z njim sklenil zvezo in da ga spremlja skozi stoletja.

Judje so v 10. stoletju pred našim štetjem imeli kratek čas svojo državo, potem so jih podjarmili Asirci, leta 586 pred našim štetjem pa Babilonci. Po prihodu iz babilonskega suženjstva 445 pred našim štetjem so pod Ezro in Nahemijo obnovili versko (judovska religija) in kulturno življenje z mnogimi moralnimi zapovedmi in ritualnimi predpisi, predvsem o telesni čistosti.

Diasporo, versko skupnost, ki živi raztresena na ozemlju druge vere, so napovedali že preroki, začela pa se je že v dobi helenizma. Podjarmljene Jude so Rimljani razselili po svojem imperiju v Palestini, Severni Afriki. Siriji, Arabiji, Italiji, Španiji, Bizancu,

Galiji in Germaniji.

Razseljeni Judje so prišli v južnoslovanske dežele za časa Aleksandra Makedonskega, to je v 4. stoletju pred našim štetjem, in to preko Grčije. Ukvarjali so se z obrtni in trgovino. V srednjem veku in obdobju širjenja krščanstva ter med križarskimi vojnami so v deželah srednje Evrope postali žrtve verskih pregonov. V fevdalizmu je zavladal fanatični antisemitizem, zaradi gospodarskih težav so Jude potisnili iz gospodarstva in poljedelstva. Meščanski trgovci so videli v njih nevarne konkurente. Naseljevati so se morali v getih, delih mesta, ločenih od ostalega prebivalstva.

Geti so v srednjem veku nastali kot oblika preganjanja. V obzidju geta so bila običajno ena vrata, ki so bila ponoči zaklenjena z zunanje strani. Stanovalci so se podnevi lahko gibali po mestu, pred sončnim zahodom pa so morali biti znotraj obzidja (če ne, so bili kaznovani, tudi z usmrtitvijo). Za temi zidovi so bili tudi zaščiteni pred razjarjenimi množicami in verskimi fanatiki. Tudi ko niso več zapirali vrat getov, so se Judje odločali živeti v njih, ker so tako lahko ohranili kulturne običaje.

Judovski narod, ki je bil v svoji zgodovini navajen vseh vrst preganjanj, do druge svetovne vojne še ni bil izpostavljen poskusu popolne iztrebitve. Po padcu Jeruzalema so imeli Rimljani za Jude tri rešitve: pobiti, pokoriti ali odpeljati v suženjstvo. Španska inkvizicija je v svojem najsurovejšem obdobju dala Judom tri možnosti: pokristjanjenje, smrt ali izgnanstvo. Edino Hitler ni pustil nobene izbire, vsem Judom je namenil smrt, in sicer iztrebitev celotnega naroda, tako imenovano končno rešitev judovskega vprašanja.

1.1 Judovska religija

Judovstvo se je kot religija pojavilo pred približno 4.000 leti na ozemlju med reko Jordan in Sredozemskim morjem. Dežela se je takrat imenovala Kanaan, kasneje

Judeja, Samarija, Palestina, Erec Izrael. O najbolj zgodnjem obdobju priča edini vir, prve biblijske knjige, in sicer pet Mojzesovih knjig. Abraham se je kot vodja nomadskega plemena, ki naj bi zaradi nenehnih vojnih opustošenj zapustilo svoje nekoč bogato mesto v južni Sumeriji »Ur haldejski«, podal v hribe današnje Judeje, kjer se mu je prikazal Bog ter obljubil njemu in njegovemu ljudstvu Kanaan – obljubljeni deželo. Abrahamovo potomstvo pa naj bi bilo »izvoljeni narod«, tako naj bi se med Bogom in judovskim ljudstvom sklenila zveza, kasneje imenovana stara zaveza. To so bili začetki najstarejšega verovanja v enega boga, ki so ga Hebrejci ohranili v stoletjih suženjstva v Egiptu, od koder jih je Mojzes popeljal v obljubljeni deželo. Med štiridesetletnim zadrževanjem v sinajski puščavi je Mojzes na monoteistično versko podlago navezal moralna, pravna in socialna načela ter jih pretvoril v zakone za svoj narod. Tako se je narod identificiral z vero, vera z moralnimi normami in narodno zgodovino, zgodovina in zakoni pa so temelji vere in življenje naroda. V tej prepletenosti in medsebojni odvisnosti verskega, zgodovinskega, družbenega in nacionalnega se lahko zaslutijo korenine neobičajne odpornosti, ki je več tisočletij označevala judovstvo.

Za judovsko religijo je značilna monoteistična vera v enega boga kot stvaritelja in upravljavca sveta, vera v kazen in nagrado po smrti, prihod Mesije in vstajenje od mrtvih. V hebrejščini se božje ime zapisuje kot JHVH. Stara zaveza (Tanah) je osnovni spis judovske religije, najvažnejši del je Tora, postava, nauk, zakon, v katerem je zapisanih 10 zapovedi, ki naj bi jih Mojzes vklesal v dve kamniti plošči na gori Sinaj. Te zapovedi so obenem prvi moralni zakoni, ki so se kasneje vključili v zakonodaje mnogih civiliziranih narodov. Stara zaveza vsebuje 613 predpisov, ki se imenujejo micvot (Bogu ugodno delo). Ti vsebujejo 365 prepovedi in 248 zapovedi. To niso le verski predpisi, ampak tudi etične norme, ki uravnavajo družbeno, gospodarsko in družinsko življenje Judov.

Osnovni spis judovske religije je Tora⁴. Na ovitku ima kovinski okras ali okras, izvezen z zlato in srebrno žico. Bogato so okraševali tudi predmete, ki so jih

---

⁴Tudi pentatevh, peteroknjižje, ki jo sestavljajo knjige: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri in Deuteronomium.

uporabljali za bogoslužje (svetilke, posode, kelihe, okove za molitvenike in zavese za omaro, v katerih so čuvali Toro). Kot motive za okraševanje so uporabljali floralne elemente, figure levov, ptic in rib ter simbolične motive, na primer menoro, krono Tore, Davidovo zvezdo.

Judovski verski obredi se opravljajo v shodnici, to je hiši, ki se imenuje sinagoga, ob sobotah, četrtnih, ponedeljkah in ob praznikih. Vsak dan opravljajo v sinagogi tri službe: zjutraj šaharit, popoldne minho in zvečer arvit (maariv). Dopolnjevalni obred (musav) se opravlja po jutranji službi ob sobotah, praznikih in dnevih mladega meseca. Imajo dve glavni liturgiji: sefardsko in aškenaško. Verske obrede opravlja rabin⁵, ki je nosilec verskega življenja, ni duhovnik, marveč občestvo v izpopolnjevanju splošnega duhovništva.

2. JUDJE V NAŠIH KRAJIH

2.1 Naselitev Judov

Najbolj strjeno območje judovskega poseljevanja v naši bližini je bilo na območju Istre (predvsem v Pulju). Prav iz Istre je v letih od 500 do 1000 potekala ena glavnih poti judovske migracije po slovenskem ozemlju preko Ljubelja proti severu, se pravi na današnje območje Nemčije. Dejstvo je, da so bili Judje prisotni v celotnem Rimskem imperiju. Eno od mest je bilo med drugim tudi Emona. Znana je arheološka najdba oljčne svetilke z vgravirano menoro iz bližine Škocjana. Druga najdba, ki potrjuje prisotnost Judov v tem času je rimski denar, ki so ga našli v temeljih stavbe nekdanjega mariborskega geta.(Goldstein 1988:121) Jasno izpričana je prisotnost Judov v dvanajstem stoletju. Iz nemško in italijansko govorečih predelov Evrope je večina Judov prišla kot beguncev pred križarji. V slovenskih deželah pa so se začeli trajno naseljevati najbolj zgodaj v 12. in 13. stoletju, v času, ko pri nas nastajajo prva

---

⁵Izraz rabi ali rabin v hebrejščini pomeni velik mož ali učitelj.

celinska mesta oziroma meščanska naselja (trgi in mesta). V slovenske dežele naj bi prišli iz Porenja in se najprej naselili na Koroškem, saj je bila ta dežela v pogledu družbenega in gospodarskega razvoja pred drugimi slovenskimi deželami. V srednjem veku so obstajale judovske skupnosti v številnih mestih kot, na primer v Piranu, Kopru, Izoli, Ljubljani, Mariboru, Radgoni, Slovenj Gradcu, Ormožu, Celju in na Ptuj. Večina jih je imela dobro notranjo organizacijo in razvito versko življenje.

V poznem srednjem veku sta bili pomembnejši judovski središči na našem ozemlju Maribor in Gorica. V štajerskih mestih, kjer so Judje v srednjem veku imeli močnejše in gospodarsko pomembnejše naselbine, so se pojavili v 13. stoletju. V Mariboru, kjer so se križale pomembne poti, se prvič omenjajo leta 1277. Verjetno pa so se naselili že v 12. stoletju, saj so tedaj v mestu imeli že svojo četrt (Mlinarič, 2000). Tudi v koroških mestih je izpričana najstarejša naselitev šele v drugi polovici 13. stoletja. V Brežah, kjer je bila najpomembnejša kovnica v alpskih deželah, je judovska zemljiška posest dokazana leta 1255. Istega leta se Judje omenjajo tudi v Beljaku, ki je bil že pomemben kot trgovsko središče (Valenčič, 1992:5).

Na Ptuj, ki je bilo pomembnejše trgovsko mesto in je imelo staro judovsko skupnost, se omenja judovska hišna posest leta 1286. Iz Celja so vesti o Judih predvsem kot finančnih grofov Celjskih; prvo znano poročilo o danem posojilu je iz leta 1340, najbrž pa so bili tedaj že nekaj časa v mestu ob Savinji. V tem času se omenjajo tudi v Slovenj Gradcu (1334). V Slovenski Bistrici pa zasledimo Jude šele v drugi polovici stoletja (1374). V času, ko so se Judje začeli naseljevati v štajerskih in koroških mestih, ni o njih na Kranjskem še nobenih omemb.

Za Ljubljano iz 13. stoletja ni zanesljivih vesti o Judih, čeprav je Valvasor zapisal, da so tamkaj leta 1213 zgradili novo sinagogo, ki je bila lepša od prejšnje. Toda nobenih dokazov o ljubljanskih Judih v tako zgodnji dobi ni. Ni verjetno, da bi imeli Judje že pomembno gospodarsko vlogo v dobi, ko je Ljubljana kot mesto šele nastajala (Valenčič, 1992:5). Najstarejši znani vir, ki priča o naselitvi Judov v Ljubljani, je listina Henrika Koroškega (iz rodu Goriških grofov), tedanjega deželnega gospoda na

Kranjskem, s katero je dovolil skupini Judov iz Čedad in Gorice, da se naselijo na Kranjskem. Listina ni datirana, verjetno je vsaj iz leta 1325, kajti za nekatere izmed v listini navedenih Judov je izpričano, da so tedaj že bili v Ljubljani. Ljubljanska judovska naselbina je bila v tistem času maloštevilna.

V 14. stoletju tudi v Mariboru ni bilo drugače. Le za 10 Judov je znano, da so živeli v tem mestu. V prvi polovici 15. stoletja jih je v listinah navedenih že 18, v drugi polovici stoletja pa že 42 Judov. V tem obdobju Judje niso bili le posojevalci denarja, temveč v znatnem številu prodajalci hiš in zemljišč, ki so jih pridobili od svojih dolžnikov. Maribor je imel med našimi mesti najštevilnejšo judovsko skupnost, ki je bila precej razvita, v mestu pa so imeli tudi judovsko sodišče. O Judih v Celju in na Ptuju je bolj malo znanega. V Celju se omenja le ena judovska rodbina, ki pa se je v večjem obsegu uveljavila z denarnim poslovanjem.

V slovenskem etničnem prostoru so bili Judje najmočnejši v Trstu. Leta 949 je omenjen prvi po imenu znani Jud David, ki je bil po poklicu barvar. Opaznejše priseljevanje judovskega prebivalstva na območju Julijske krajine, Furlanije in Benečije pa je izpričano od 13. stoletja naprej. Bolj se usmerja migracijski tok Judov v severovzhodne predele današnje Italije po epidemiji črne smrti, v zadnjih desetletjih 14. in prvih desetletjih 15. stoletja pa se nadaljuje zaradi preganjanj in izgonov iz širšega vzhodnoalpskega področja. Ob različnih poslovnih klavzulah, ki so značilne za poslovanje Judov v Trstu, je potrebno posebej poudariti, da je bil komun toleranten do judovskih prebivalcev mesta. V času, ko so se v Italiji in alpskih deželah kar vrstili izgoni Judov, smejo le-ti v Trstu kupovati zemljo, vinograde, hiše in druge nepremičnine in se za stalno naseljevati, ne da bi to povzročilo opazne konflikte z večinskim prebivalstvom.

V Prekmurju so se Judje naselili šele v drugi polovici 18. stoletja. Prišli so iz Madžarske, kjer je bilo 7 % prebivalstva judovskega. Ozemlje današnjega Prekmurja je imelo pod Ogrsko ugodno lego za razvoj srednjega trgovskega stanu. Tu je namreč tudi potekala meja med agrarno Ogrsko in že nekoliko industrijsko današnjo Avstrijo

in Nemčijo. Skozi Prekmurje so že v 14. stoletju vodile dobre mednarodne ceste iz Nemčije preko Avstrije proti vzhodu. Najprej so se Judje nastanili v Lendavi, kjer jih omenja prvi popis iz leta 1725, zatem so se kaj kmalu naselili že v Beltincih in Murski Soboti. V drugi polovici 19. stoletja so se Judje preseljevali v Prekmurje tudi iz sosednje Avstrije, predvsem s Štajerskega in Gradiščanskega. Na prehodu v 20. stoletje so bili Judje na ozemlju današnje Slovenije najbolj skoncentrirani prav v Prekmurju in prav tu so se tudi najdlje ohranili.

2.2 Pravni in socialni položaj

Gospodarski razvoj in usoda judovskega prebivalstva sta bila zelo odvisna od mestnega gospoda, ki je s svojimi odredbami in privilegiji tudi usmerjal vsakokratni gospodarski razvoj svoje meščanske skupnosti. Maribor in Slovenska Bistrica sta bili deželno knežji mesti, Slovenj Gradec, ki je bil sprva v rokah oglejskega patriarha, je v drugi polovici 14. stoletja prešel v roke Habsburžanov. Tudi Ljubljano, glavno mesto dežele Kranjske, so Habsburžani obdržali v svojih rokah več kot pet stoletij. Mestni gospodje Ptuja so bili salzburški nadškofje, Celja pa Žovneški-Celjski.

2.2.1 I. judovski red

Judje so tudi v naše kraje prinašali pomemben gospodarski napredek, česar so se zavedali vsi mestni gospodje, zlasti Habsburžani, ki so postali največji upniki nekaterih judovskih družin. Položaj Judov je v habsburških deželah v glavnem urejal judovski red, ki ga je leta 1244 izdal avstrijsko-štajerski vojvoda Friderik II. Izdan je bil za Avstrijo, ki sta ji tedaj pripadala tudi Štajerska in del Kranjske. Red je v tridesetih členih med drugim obravnaval tudi posojilne in zastavne pogoje, podsodnost, dokazni postopek in kazenske določbe za protijudovske delikte. Na primer, Judje so za zastavo lahko sprejemali premičnine in nepremičnine. Zastavljene predmete, ki so bili ukradeni in prisvojeni z ropom, so bili dolžni izročiti le proti plačilu posojenega zneska in morebitnih obresti. Če kristjan pri Judu ni rešil svoje zastave ali plačal obresti v enem mesecu, je lahko posojilodajalec zahteval obrestne

obresti. Obrestna mera je bila določena na 8 denaričev od funta, kar je znašalo 173 % na leto. Če dolžnik ni v enem letu rešil svoje zastave, Jud ni bil več odgovoren zanjo. Ko je Jud posodil denar za posest in pisma zemljiških gospodov in če je to dokazal s pismom in pečatom, mu je vojvoda to posest izročil in ga ščutil. Kristjan je v pravnih sporih z Judom potreboval dve priči; enega kristjana in enega Juda. Prepovedana je bila kakršnakoli oskrnitev judovskega pokopališča, obmetavanje sinagoge s kamenjem, nasilje proti Judinji, ugrabitev judovskega dečka, kršenje hišnega miru ter rop ali nasilni odvzem zastavljenih predmetov. Glede plačevanja mitnine so bili Judje izenačeni z meščani kraja, kjer so živeli. Judovski red iz leta 1244 je pomemben, ker kaže, da so avstrijski deželni knezi sicer cesarju in nemški državi pridržano pravico varstva Judov (Judenregal) v svojih deželah že takrat izvajali kot svojo vladarsko pravico.

2.2.2 II. judovski red

V letih 1254 in 1255 je izdal nov judovski red češki kralj Otokar II. Přemysl, čigar oblast je nekaj časa obsegala tudi skoraj vse slovensko ozemlje. Prikrojen je bil v glavnem po Friderikovem, z nekaterimi dodatki in spremembami. Novi red ni določal najvišje obrestne mere, ampak je določitev obrestne mere prepuščal dogovoru med strankami. Predpisoval je vrnitev posojila v enakem denarju, kot je bilo dano. Prepovedal je nadlegovanje Judov z odplačevanjem zastavljenih posojil ob judovskih praznikih. Na novo je bilo prepovedano obdolžiti Jude, da uporabljajo človeško kri pri verskih obredih. Ta prepoved se je sklicevala na papeške konstitucije glede Judov iz leta 1246 in 1247.

2.2.3 III. judovski red

Ko je kralj Rudolf I. Habsburški premagal Otokarja, je leta 1277 izdal judovski red, ki je soglašal s Friderikovicim iz leta 1244, iz Otokarjevega je bila prevzeta le določba o upoštevanju judovskih praznikov. Poleg teh splošnih privilegijev pa so obstajali še privilegiji, ki so jih mestni gospodje oziroma deželni knezi podelili za določeno uslugo

posameznim Judom ali celim družinam. Ti so se nanašali predvsem na trgovanje in denarništvo. Za ptujske Jude poznamo poseben privilegij že za leto 1319 in tudi najstarejši Ptujski statut iz leta 1376 je nekaj členov namenil tudi Judom. Členi se nanašajo na judovskega sodnika, terjatve Judov do krščanskega prebivalstva in prepoved, ki ni dovoljevala zastavljanja cerkvenih dragocenosti, tako imenovane krvave obleke, surovega sukna, nezrelega žita in neizdelane obleke.

2.3 Pravice judov

Judje so veljali v meščanskih naseljih za posebno skupino prebivalstva ter poleg nekaterih drugih skupin niso imeli meščanskih pravic in so se morali že na zunaj razlikovati od drugih ljudi. Izključeni so bili iz vseh javnih služb in združenj, na primer cehov, lahko pa so živeli po svojih verskih predpisih in običajih. Vključeni so bili v judovsko občino ter so volili svoje predstojnike, judovske mojstre. Med njimi je najbolj poznan Isserlein, znamenita osebnost prve polovice 15. stoletja, ki si zaradi svojega delovanja zasluži, da ga v nadaljevanju podrobneje predstavim (glej poglavje 7.1). Spore med judovskim in krščanskim prebivalstvom v mestu pa je reševalo tako imenovano judovsko sodišče, ki ga je predvideval splošni judovski red, vodil pa ga je judovski sodnik (judenrichter), ki je bil od deželnega kneza imenovan uradnik, z judovskimi in krščanskimi prisedniki. V pristojnost tega sodišča so sodili v prvi vrsti lastninski in denarni posli. V Ljubljani judovskega sodišča zaradi maloštevilne judovske skupnosti ni bilo. Na slovenskem Štajerskem, kjer je bilo več in tudi močnejših judovskih skupnosti, sta bili judovski sodišči prvotno le v Mariboru in na Ptujju, kjer pa je bilo opuščeno in je leta 1480 poslovalo le mariborsko sodišče. Tudi na Koroškem ni bilo judovskih sodišč, čeprav je imelo več mest in trgov velike judovske občine. Ljubljanski Judje so se včasih obračali na sodišče v Mariboru, tako da so bili dolžniki judovskih posojevalcev denarja klicani pred judovska sodišča na Štajerskem. Sodišče je v skladu s tedanjo prakso v denarnih poslih izbral judovski posojevalec denarja. Tako je bil večkrat določen za sodnika deželni glavar ali ljubljanski mestni sodnik.

Judje so živeli pod varstvom deželnega kneza in so bili oproščeni davkov, ki so

bremenili mestno prebivalstvo. Knezi so namreč hoteli sami izkoriščati njihovo denarno moč, in ko so dopuščali jemati visoke obresti na posojila, so tako z njihovim obdavčenjem posredno obdavčevali judovske dolžnike, ne da bi naravnost prizadeli predpravice davka prostih stanov, zlasti plemstva. Judje pa so za varščino plačevali

"splošni judovski davek". Judovski regal⁶ je bil za deželne kneze vir znatnih dohodkov. Pridržali so si izključno pravico obdavčevanja Judov in so jih pritegovali še k drugim dajatvam, take dajatve pa so bile včasih posojila, ki niso bila nikoli vrnjena. Zaradi denarnih odnosov med deželnim knezom in judovstvom so Judje dobili naziv slug vladarjeve blagajne (*servi camerae*). V avstrijskih deželah se judovski davki prvič omenjajo v letih 1320 in 1329, čeprav so jih najbrž morali plačevati tudi že prej. V Notranji Avstriji (na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem) se navajajo judovski davki v rentnih knjigah avstrijskih vojvod za leta 1326–1338. Judje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so bili obdavčeni kot skupnost. Skupna vsota rednega letnega davka je znašala 6000 goldinarjev; poleg rednega davka so bili predpisani še izredni. Sredi 15. stoletja so plačevali Judje vsako četrto leto poseben davek »schatzstewr«. Pobiralce davka, ki so bili s Štajerskega, so izbrali Judje iz svojih vrst. V mestih so bili Judje oproščeni hišnega davka.

2.4 Pridobitvene dejavnosti

Medtem ko je bilo srednjeveško prebivalstvo vezano na splošno na en kraj, pa so bili judovski prebivalci izredno mobilni. Trgovski posli so jih pripeljali daleč na tuje, in ko so ugotovili, da jih čakajo boljši časi za njihovo gospodarsko eksistenco, so se mnogi tam tudi naselili. Številne ohranjene listine pričajo o izredni mobilnosti judovskega prebivalstva in o sorodstvenih povezavah z judovskimi družinami tudi v oddaljenih krajih. Preselitev brez privoljenja mestnega gospoda je lahko prinesla zaplembo premoženja in izbris dolga vsem judovskim dolžnikom.

---

⁶Regal – v srednjem veku prvotno kralju pridržane, nato pa deželnemu knezu pripadle uporabne vrhovnostne pravice, zlasti carinske, novčne, tržne.

Glavni gospodarski dejavnosti Judov sta bili bančništvo in trgovina. Trgovske zveze Judov so segale do Dubrovnika in Benetk ter do Dunaja in Prage. Velike dobičke je Judom prinašala trgovina z beneškim blagom. S svojimi zvezami so posredovali med domačo in tujo trgovino, s čimer so močno koristili gospodarstvu domačih naselij.

2.4.1 Bančništvo

Najbolj razširjena gospodarska dejavnost judovskega prebivalstva so bili zlasti posojanje denarja na obresti, kar je bilo krščanskemu prebivalstvu s cerkvenimi predpisi prepovedano. Med judovskimi dolžniki srečujemo vse plasti prebivalstva: plemstvo, cerkveno gospodo, samostane, meščane in podložnike. V 14. stoletju so bili med posojilojemalci v prvi vrsti plemstvo, višja duhovščina in bogati samostani. Posojila nižjega plemstva in meščanov so bila v primerjavi z posojili visokega plemstva in cerkvene gospode bolj skromna. Judje so za posojila izdajali zadolžnice, v katerih so bili navedeni kreditni pogoji. Rok vračila je bil ponavadi kratek: od nekaj mesecev, daljši pa okoli enega leta. Obrestna mera je bila navedena na teden dni, kar je preračunano na leto znašalo od 21 do 86 odstotkov. Taka obrestna mera naj bi bila v srednjem veku nekaj povsem normalnega (Valenčič, 1992:21).

V Ljubljani so, na primer, Judje z dovoljenjem koroškega vojvoda Henrika, deželnega gospoda Kranjske, prevzeli banko za posojilo na zastavo in prevzeli kreditne posle, ki jih je prej opravljala trgovska družba ljubljanskih Porgerjev. Zaradi denarnih težav in gospodarskega nazadovanja te trgovske družbe so začeli kreditni posli vedno bolj prehajati v roke Judov. Pobudo za naselitev v Ljubljani so dobili od češkega kralja in koroškega vojvode Henrika zaradi njegovih velikih denarnih težav, saj so mu Judje pomagali s posojili. Za take usluge so prejeli (že omenjene) obsežne privilegije. Poleg posojanja denarja je bil pomemben posel srednjeveških bankirjev zakup mitnin⁷. Tudi v primorskih mestih, od Trsta do Pirana, so florentinske bankirje, ki so tukaj delovali do okrog leta 1380, zamenjali Judje, predvsem kot zakupniki kovnic in bankirji. Ljubljanska judovska družba je med leti 1327 in 1335 krila del vojvodovih finančnih

---

⁷Mitnina – nekdanj dajatev za uporabo prevoznih poti; pobirali so jo od blaga po njegovi vrednosti.

potreb. Pri ljubljanskih Judih so se zadolževali tudi Žonveški gospodje, poznejši celjski grofi.

V 14. stoletju je bilo kreditno poslovanje na splošno v judovskih rokah. Dolžnike so imeli med najmogočnejšim plemstvom tudi v sosednjih državah. Ni znano, zakaj so bila dolžnikom posojila potrebna in uporabljena. Verjetno so deloma služila v gospodarske namene, za nakupovanje in širjenje zemljiške posesti, deloma pa so bila, zlasti v manjših zneskih, potrošniška posojila. Potrebe plemstva po denarnih posojilih so tudi razumljive za dobo, ko je naturalno gospodarstvo prehajalo v denarno, dohodke pa so fevdalni gospodje od podložnikov prejeli pretežno v naturalnih dajatvah.

2.4.2 Trgovina

Judje so v tistem času obvladovali tudi trgovino, na veliko so trgovali z Benečani, Ogri in Hrvati. Trgovske zveze Judov, zlasti mariborskih in celjskih, so segale do Dubrovnika in Benetk ter do Dunaja in Prage. Velike dobičke je Judom prinašala trgovina z beneškim blagom. S svojimi zvezami so posredovali med domačo in tujo trgovino, s čimer so močno koristili gospodarstvu domačih naselij. Ptujski in mariborski Judje so imeli velik delež pri vinski trgovini, ki jim je prinašala lepe dohodke. Ptujski Judje so prodajali vino na Koroško in Kranjsko. V mariborski in ptujski okolici so dolžniki Judom pogosto zastavljali vinogradniške komplekse, in ker dolga niso mogli poravnati so mnoge judovske družine kot upnice postale tudi lastnice zemlje. Judje pa niso bili dolgo lastniki zemlje, saj so si prizadevali za čim hitrejšo odprodajo nepremičnin. Mariborski Judje so se tako v 2. polovici 15. stoletja uvrstili med pomembne preprodajalce nepremičnin. Spodnještajerski Judje so trgovali tudi s konji in lesom. (Mlinarič, 2000)

2.4.3 Drugo

Čeprav so bili Judje izključeni iz cehovsko organiziranega rokodelstva, saj kot nekristjani niso mogli biti člani cehov, je bilo nekaj posebnih rokodelskih panog, s katerimi so se ukvarjali. Med njimi je bilo na primer zlatarstvo in izdelovanje pečatov, kar je bilo v zvezi s trgovino zlata in srebra ter menjavo denarja. Judje pa so bili zastopani tudi v nekaterih prostih poklicih. Njihovo področje je bilo zdravilstvo. Mnogi srednjeveški knezi in veliki fevdalni gospodje so imeli judovske zdravnike. Judovski ranocelnik je leta 1478 dobil od cesarja pravico, da opravlja svoj poklic na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem.

2.5 Poslabšanje položaja Judov

Od začetka 15. stoletja, zlasti še od sredine stoletja, se je položaj Judov močno poslabšal. Splošna gospodarska kriza in konkurenca krščanskega prebivalstva pri trgovanju in celo v kreditnih poslih sta bili iz dneva v dan večji, restrikcij deželnega kneza, ki so jih od njega terjali meščani in plemstvo, pa je bilo vedno več. Meščanstvo si je zlasti po letu 1400 prizadevalo za čim večjo omejitev judovske trgovine in deželni knez je na njegovo željo in pritisk izdal nekaj za Jude restriktivnih ukrepov. Medtem ko so v prvi polovici stoletja še trgovali na daljavo, so bili v drugi polovici stoletja popolnoma izrinjeni iz večjih trgovskih poslov.

Od druge polovice 14. stoletja naprej so ohranjene listine o judovskih posojilih vedno redkejše. Tedaj so se plemstvo in drugi stanovi, prej navezani na judovski kredit, gospodarsko že tako okrepili, da so se denarno v veliki meri osamosvojili in postali od Judov neodvisni. Tudi domače trgovstvo je postajalo finančno močnejše ter je prevzemalo opravljanje denarnih poslov. Pri Judih so od srede 15. stoletja naprej iskali posojila predvsem rokodelci in kmetje. S spremembo judovskih dolžnikov se je močno spremenil tudi značaj posojil. Gospodarsko šibkejši sloji prebivalstva povečini niso najemali posojil za produktivne namene in v korist svojega gospodarstva, temveč so si največkrat v stiski izposojali denar za življenjske potrebe. Zanje so bila to predvsem potrošniška posojila. Pri takih posojilnih razmerjih so sicer običajni pogoji, kot so bile

visoke obresti in zapadlost zastavljenih predmetov v primeru neplačila, imeli v očeh krščanskih dolžnikov značaj oderuštva in so zaostrovali njihove odnose ne le do judovskih upnikov, temveč sploh do Judov. Kajti fevdalni gospodje in bogati meščani so verjetno dobivali posojila pod ugodnejšimi pogoji kot gmotno šibkejši sloji, pri katerih si je upnik morda z ostrejšimi ukrepi zavaroval terjatev. Ker so ohranjene predvsem plemiške zadolžnice, manjkajo pa dolžna pisma rokodelcev in kmetov, smo le enostransko poučeni o posojilnih poslih Judov ter o pogojih, pod katerimi so dajali posojila.

Nerazpoloženje do Judov je koreninilo v gospodarskih, socialnih in verskih razmerah tedanje dobe. Judje so si z denarnimi odnosi, ki so ji imeli z deželnimi knezi sicer pridobili nekatere pravice, toda posojanje denarja, njihovo glavno opravilo, je bil tudi med razlogi njihovega neugodnega družbenega položaja. Pri Judih so se namreč zadolževali skoraj vsi sloji prebivalstva, ki so zaradi posojil pogosto prišli ob vse svoje premoženje. Zaradi omejevanja Judov na področju posojanja denarja in rokodelskih dejavnosti so le-ti posegli na področje trgovine. Morebitna uspešnost je pri kristjanih vzbujala zavist. Poleg vsega tega pa je bila vedno bolj prisotna tudi verska nestrpnost, ki se je pri krščanskem prebivalstvu stopnjevala zlasti v času naravnih katastrof ter gospodarskih, socialnih in duhovnih kriz. Zlasti usodne posledice je imela njihova obrestna praksa. Kristjanom poznega srednjega veka je kanonsko pravo prepovedovalo jemati obresti in jim je grozilo z ostrimi kaznimi. V družbi, ki je komaj kaj vedela, kakšna je funkcija in raba denarja kot kapitala, so morali izzvati nezaupanje in zavist. Celó v moderni dobi ima izterjava dolga nekaj zloglasnega na sebi. V nerazvitih državah je bila oblast upnikov nad nižjimi razredi že od nekdanj klasična uvodna igra k uporú.

Morebitna uspešnost je pri kristjanih vzbujala zavist. Dolžniki so pogosto ščuvali ljudi proti Judom in se tako znebili upnikov. Tako ščuvanje je bilo uspešno, ker so se do Judov gojili razni predsodki. Cerkev je na primer trdila, da so Judje zakrivali deicid, da so ubili utelešenega boga — Jezusa Kristusa. Ob tem je obstajal še tako imenovani teološki antagonizem: krščanska cerkev je trdila, da je ona “novi Izrael” — zaveza med

bogom in ljudstvom naj bi bila po Jezusu (za kristjane — Kristus) in z njim prenesena na novo “božje ljudstvo”, novi Izrael, to je krščansko cerkev. Judje pa so seveda trdili, da je biblična zaveza bila in je zaveza med njimi in bogom. Poleg tega so tudi trdili, da pričakovani mesija še ni prišel, torej da to tudi Jezus ni bil. V ozračju judofobizma, ki je imel tak “teološki” temelj, je lahko uspela tudi najbolj absurdna obsodba — da Judje pijejo kri krščanskih otrok, da namerno širijo kugo...(Smrke, 2000:181)

Priseljeni Judje so bili in ostali tujci v mestih, kjer so se naselili. Živel so sami zase, ločeno od meščanstva, v skladu s svojimi verskimi predpisi. Ločitev Judov od kristjanov so poostriili cerkveni in državni predpisi, ki so določali, naj se Judje tudi na zunaj razlikujejo od kristjanov po posebnih oblačilih. Pogosto so morali nositi identifikacijske bedže — davidove zvezde ali pa rumene kape. Tako stigmatizacijo si je zamislil papež, katoliški poglavar, Inocenc III. leta 1215. Prepovedal je tudi spolne stike med Judi in kristjani. Kristjani so izključevali Jude, vendar pa so se tudi Judje pogosto “samoizključevali”, se obračali vase, v svojo skupnost in obsojali mešanje.

2.6 Izgon Judov

Štajerski in koroški deželni stanovi so na zborih notranjeavstrijskih stanov v Mariboru leta 1494 in Gradcu leta 1495 ponudili Maksimiljanu odškodnino za izgon Judov iz obeh dežel. Maksimiljan je njihovi prošnji ugodil ter je po podatkih J. Mlinariča 18. marca 1496 ukazal, da so Judje dolžni oditi s Štajerskega, nekaj dni pred tem, 9. marca, pa je odredil njihov izgon tudi s Koroškega in po podatkih V. Valenčiča je bil izdan ukaz o izgonu Judov s Štajerskega 10. marca 1496 in izgon Judov s Koroškega 18. marca 1496. Ukaz je kot razloge za izgon navajal: onečaščenje zakramenta, ritualne umore krščanskih otrok ter oderuštvo in goljufije v odnosih do dolžnikov. Za Jude na Štajerskem je veljal rok za izselitev do 6. januarja naslednjega leta in najkasneje v šestih mesecih naj bi bile poravnane vse njihove terjatve. Za Jude s Štajerskega in Koroškega je vladar odredil Neunkirchen in dunajsko Novo mesto kot prehodna kraja, kasneje pa jih je naselil v svojih obmejnih krajih na današnjem Gradiščanskem. Del mariborskih Judov pa se je preselil v mesta ob severnem in celo

južnem Jadranu in na ozemlje Beneške republike. Mariborski Judje so v italijanskem okolju dobili ime Morpurgo, ki se je ponekod ohranilo do današnjih dni.

Razlogi za pasivno zadržanje kranjskih deželnih stanov pri vprašanju izгона Judov iz sosednjih dežel niso znani. Verjetno se jim tak radikalen ukrep na Kranjskem ni zdel nujen, saj se kranjski fevdalci in njihovi podložniki toliko zadolževali pri judovskih posojevalcih denarja kot na sosednjem Štajerskem, zato tudi oderuštvo in izkoriščanje nista mogli biti tako razširjeni, da bi bili povod za izgon vseh Judov iz dežele. Pač pa so bili za tak ukrep ljubljanski meščani, ki so bili dolžniki judovskih upnikov ali pa so se bali konkurence judovske trgovine. Mesto je na svojo roko, ne da bi deželni glavar in cesarjev komisar kaj vedela, izgnalo ali zaprlo Jude in jim prepovedalo uporabo cest in obisk tedenskih sejmov, na katerih si je mestno prebivalstvo kupovalo življenjske potrebščine. Cesar je tedaj vzel Jude v zaščito. Z ukazom 1. junija 1510 je naročil deželnemu glavarju in mestnemu svetu v Ljubljani, naj jim pustijo dotedanje pravice, mesto naj jim zopet odpre ceste in tedenske sejme, zaprte Jude pa naj izpustijo. Rok za izselitev Judov je bil določen do 15. maja 1515. Izselitev se je zavlekla čez predvideni rok, kajti šele 2. januarja 1516 jim je cesar Maksimiljan dovolil, da odidejo v malo dolnjeavstrijsko mesto Eggenburg in se tam naselijo. Na dvoru se dolgo časa niso mogli odločiti, kam naj jih pošljejo, ker marsikje verjetno ne bi bili dobrodošli in bi se jih branili sprejeti. Takratni deželnoknežji upravitelj Eggenburga pa se je sam zavzemal za naselitev Judov v tem mestu. Po vojni z Ogrji je bilo več hiš zapuščenih, kar je bilo v škodo deželnoknežjih dohodkov in seveda tudi upravitelja, zato naj bi v mesto prišli novi prebivalci, ki bi povečali davčno moč mesta. Toda tudi vsa vladarjeva zagotovila niso omogočila naselitve vseh ljubljanskih Judov v Eggenburgu. Kam so odšli drugi, v virih ni podatkov. Leta 1544 pa so bili s patentom Ferdinanda I. Judje tudi iz te dežele izgnani ter so morali zapustiti mesto Eggenburg, čeprav jim je leta 1516 vladar zagotavljal, da jih od tam nihče ne bo izganjal.

3. DRUGI VAL JUDOVSTVA

3.1 Stiki z Judi po izgonu

Čeprav se Judje niso smeli naseljevati v naših krajih in jim je bilo prepovedano bivanje v mestih, niso bili pretrgani vsi stiki z njimi. Posamezni Judje so prihajali po trgovskih poslih; ljubljanski Judje so imeli poslovne zveze s tržaškimi Judi. Judje, ki so se iz mest na slovenskem ozemlju preselili v Trst in druga primorska mesta, so s trgovsko dejavnostjo posegali tudi v naše kraje. Judje v Trstu so se v večjem obsegu ukvarjali s trgovino. Trgovali so s kolonialnim in špecerijskim blagom, z dragulji, beneškimi tkaninami in drugim blagom. Izdelke so prodajali na letnih sejnih, ki so jih lahko obiskovali tuji trgovci. Judovski trgovci so v deželo prihajali občasno ter so se zadrževali le kratek čas. Na splošno njihovi obiski in posli, ki so jih opravljali, niso naleteli na odpor pri prebivalstvu. Konec 17. stoletja se je pomnožilo število judovskih trgovcev v notranjeavstrijskih deželah, ki so ostajali dalj časa. Cesarski ukaz iz leta 1689 je ugotavljal, da se je na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem nekaj Judov mudilo brez vladarjevega dovoljenja, ukvarjali so se s trgovanjem in spravljali denar iz dežele. Kranjskemu vicedomu je bilo naročeno, naj odpravi Jude, ki niso imeli posebnega cesarjevega dovoljenja za bivanje v deželi.

Poleg neposrednih trgovskih in drugih stikov so bili z Judi še razni posredni stiki. Take stike je imela dežela z judovskimi vojaškimi dobavitelji. Trgovski in drugi poslovni stiki z Judi iz primorskih in italijanskih mest so postali živahnejši od dvajsetih let 18. stoletja dalje, kar je bilo povezano s tedanjim gospodarskim razvojem. Na Jadranu je bila razglašena svobodna plovba, Trst je postal svobodno pristanišče in ceste med Trstom in notranjostjo so bile izboljšane, kar je olajšalo promet. V tem obdobju, ko se pojavljajo novi trgovski in poslovni stiki s tujimi Judi, so se povečale in gospodarsko okrepile judovske naselbine na Primorskem (Kladnik, 2002).

Na Goriškem so bile večje in gospodarsko pomembne judovske naselbine v Gorici in Gradiški, posamezne družine pa so se naselile v Korminu in Tržiču. Prvotno so se goriški Judje ukvarjali največ z denarnimi posli; posojali so denar ter ga sprejemali celo od kristjanov proti visokemu obrestovanju. Bili pa so tudi trgovci, trgovali so z

železom, idrijskim živim srebrom, kožami, platnom, tkaninami, oljem in lesom. Trgovina z železom je bila na Goriškem do srede 17. stoletja v njihovih rokah. Ko se je v začetku 18. stoletja na Goriškem in Gradiščanskem širilo svilogojstvo in svilarstvo, so imeli Judje pri tem pomemben delež. Nakupovali so kokone od sviloprejec, imeli so odvijalnice surove svile in predilnice. Veliko so pripomogli k razmahu svilarstva v deželi, saj je bil velik del trgovine s svilo v njihovih rokah. Goriški Judje so bili udeleženi pri tovarni mila v Trstu, prizadevali pa so si za ustanovitev tovarne usnje v Gradiški.

Čeprav je torej bilo Judom na Primorskem gospodarsko območje dokaj na široko odprto in so se na njem krepko uveljavljali, jim v družabnem življenju niso priznavali toliko svobode. Še sredi 18. stoletja so jih doletele nove omejitve kot posledica verske nestrpnosti. V Gradiški, kjer so do tedaj Judje stanovali pomešani s kristjani, so morali leta 1749 na ukaz dunajske vlade zgraditi geto. Velikokrat so bili izpostavljeni tudi nasilju krščanskega prebivalstva. Kristjani so jim odvzemali otroke, jih krščevali in zadržali pri sebi. Na pritožbo prizadetih judovskih naselbin je vladar leta 1739 obsodil tak postopek zoper naravne in duhovne pravice staršev in ga za v prihodnje prepovedal. Ukazal je, naj se odvzeti otroci vrnejo staršem.

Država ni le dopuščala povečanega gospodarskega uveljavljanja Judov, temveč ga je celo podpirala. Judovski trgovci in manufakturisti so ji močno pomagali izvajati merkantilistično politiko, ki si je prizadevala za organizacijo manufaktur in povečanje izvoza njihovih proizvodov ter pridelkov kmetijstva in gozdarstva, na primer žita in lesa, da bi okrepila gospodarsko in politično moč države. Pomen Judov za tedanji gospodarski razvoj so takratni državni funkcionarji, ki so imeli opravka z gospodarskimi vprašanji, odkrito priznavali. Delež Judov v gospodarstvu je v vsej državi narasel. Prepovedi bivanja in opravljanja gospodarskih dejavnosti so seveda ovirale tak razvoj. Bilo je nujno, da so večji vključitvi Judov v gospodarsko življenje v naslednjih desetletjih sledile razne izboljšave v pravnem in družbenem položaju, ki so jim olajšale gospodarsko uveljavljanje.

3.2 Razsvetljenstvo — spremembe v položaju Judov

V drugi polovici 18. stoletja je država postopoma začela spreminjati odnose do Judov. Spremembe so bile pod vplivom napredujočega racionalizma, ki je spremenil odnose države do vere, kar se je izražalo v zahtevi po verski strpnosti in idejnega prosvetljenstva, ki je videl svojo nalogo v zagotovitvi osebne svobode podložnikom in v uvedbi gospodarske svobode po fiziokratskih načelih. Spremembe v položaju Judov so se najprej pokazale na gospodarskem področju. Že merkantilistična politika je upoštevala njihove gospodarske sposobnosti, uveljavljali so se ne le v trgovini, temveč so kot trgovci-založniki vplivali na razvoj raznih proizvodnih panog ter tudi ustanavljali manufakture in tovarne. Nekaterim so bili podeljeni novi privilegiji in priznani častni naslovi. Z razsvetljenstvom, ki je odpravilo veliko ovir za Jude ter jim omogočilo večjo geografsko in socialno mobilnost⁸, so mnogi izkoristili za napredovanje v svojem poklicu; mnogi Judje postanejo pomembni strokovnjaki, znanstveniki, misleci in umetniki.

Vlada je imela namero tudi v drugih deželah vključiti Jude v trgovino, ki bi služila ciljem merkantilistične politike. V skladu z merkantilistično politiko je država tedaj pospeševala ustanavljanje novih tovarn in manufaktur, zato je hitela tudi razširiti možnost za prodajo njihovih izdelkov. Od tod je bila misel o vključitvi Judov v trgovino. Kranjska reprezentanca in komora je poznala in pozitivno ocenjevala delo judovskih trgovcev v Trstu in na Goriškem, zato ni imela pomislekov, da se jim trgovina na debelo dovoli tudi na Kranjskem, čeprav je izključevala možnost njihove stalne naselitve v deželi. Kljub prvotni pripravljenosti osrednje vlade za razširitev območja judovske trgovine in pozitivnemu odgovoru kranjske komore Judom v tistem času še ni bilo dano splošno dovoljenje za trgovanje z domačimi proizvodi. Država je judovsko trgovino še vedno urejala s posebnimi privilegiji, ki so bili izdani posameznim trgovcem. V deželah, kjer jim je bilo bivanje prepovedano, so le s

---

⁸Geografska in socialna gibljivost sta značilnosti človeka. Človek je različno vrednotil gibanje, dinamiko, spreminjanje geografskega in socialnega okolja. Njegovo pozitivno vrednotenje je zorelo na spoznanjih, da mu migracije omogočajo srečevanje z drugimi ljudmi, spreminjanje odnosov, spodbujajo izmenjavo idej, navad in izkušenj ter omogočajo srečevanje z novim socialnim okoljem, kar zahteva prilagajanje, spreminjanje in ustvarjalnost. (Klinar, 1976:15)

prošnjo lahko dobili dovoljenje za prodajo.

Vzporedno z gospodarskim se je spreminjal tudi pravni in družbeni položaj judovskega prebivalstva. Znatno napredek so prinesle verskopolične reforme cesarja Jožefa II., ki so bile korak k enakopravnosti veroizpovedi v državi in enakosti državljanских pravic za njihove pripadnike. Od 13. oktobra 1781 je Tolerančni patent priznal svobodo vere in bogoslužja pravoslavnim, luteranom in kalvinom. Maja istega leta so bile s cesarskim ukazom odpravljene razne omejitve za gospodarsko in politično dejavnost Judov, ostale pa so v veljavi omejitve naseljevanja. Namen teh predpisov je bil narediti Jude koristnejše za državo, odpraviti na raznih področjih njihov izjemni položaj in jih bolj vključiti med drugo prebivalstvo. Predvidene so bile posebne judovske šole kakor tudi obisk judovskih otrok v obstoječih javnih šolah. Judom naj bi bil dovoljen dostop do višjih šol in univerz. Odprle naj bi se jim nove pridobitne dejavnosti, da bi se odvrnili od oderuštva in sleparske trgovine. Zato bi se lahko ukvarjali s kmetijstvom, toda le na obdelanih in neobdelanih zemljiščih, ki niso pripadala podložnikom. Lahko bi postali tudi rokodelci, krojači čevljarji, zidarji in tesarji. Dovoljene naj bi jim bile tudi svobodne umetnosti, slikarstvo in kiparstvo. Predpisi pa so narekovali, naj bodo pri Judih odstranjene vse razlike v obleki, noši in posebni znakih.

Splošnim predpisom iz leta 1781 so sledili v deželah, kjer so Judje živeli, še posebni predpisi, ki so odpravljali razne dotedanje omejitve. V tem smislu govorimo o degetoizaciji⁹. Judje se počasi odpirajo okolju. V Gorici, na primer, je bil odpravljen vratar ob vhodu v geto, toda Judje so morali še naprej stanovati v njim določenem mestnem delu, le tujim Judom, ki so se na potovanju ali po poslih kratek čas mudili v mestu, je bilo dovoljeno stanovati v gostilnah ali drugih krščanskih hišah. Premožnejši judovski tovarnarji in trgovci so lahko stanovali zunaj geta.

3.3 Pravni položaj Judov v zakonskih in drugih določilih

---

⁹Degetoizacija je proces, ki ima več vidikov. V najširšem smislu jo lahko opredelimo kot obojestransko opuščanje ideoloških osnov prostorske in idejne segregacije Judov. Odprava diskriminacijskih zakonov ni bila dovolj, za degetoizacijo je bila potrebna tudi določena notranja emancipacija samih Judov. (Smrke, 2000:182)

3.3.1 1831–1918

V Iliriji je francoska oblast uvedla gospodarsko svobodo in s tem omogočila naseljevanje in gospodarsko oziroma poklicno dejavnost tudi tujcem in Judom. Ilirska vlada je nanovo uredila pravni položaj Judov in z odlokom 27. novembra 1810 razveljavila vse izjemne zakone glede Judov in jim priznala pravice, ki so jih imeli drugi prebivalci. Kljub vsem pravicam je večina judovskih trgovcev, ki je prišla v našo deželo prestopila v krščansko vero. Na to je vplivalo okolje, ki je bilo judovstvu neprijazno, še bolj pa predpisi, ki so Judom omejevali bivanje in opravljanje gospodarske dejavnosti. Jud, ki si je hotel v Ljubljani zagotoviti življenjski obstoj in si ustvariti družino, je moral prestopiti v krščanstvo ali pa se je podajal v dolgotrajne borbe z oblastmi kot družina Heimann, ki je po štirih desetletjih borb in nešteti pravd z mestno in deželno oblastjo dobila dokončen odlok o stalni naselitvi. Kroniko te judovske družine si lahko v nadaljevanju podrobneje preberete.

Marčna revolucija je z ustavo 25. aprila 1848 odpravila razne dotedanje omejitve za Jude. Zagotovila je svobodo vere in vesti ter svobodo bogoslužja za vse krščanske veroizpovedi in za judovsko bogočastje. Vsem državljanom je bila priznana pravica do pridobivanja zemljiške posesti, do opravljanja vsake dovoljene obrti, do vseh služb in časti, priznana je bila enakost pred zakonom, enakost glede vojaške in davčne dolžnosti. Predvideno je bilo, da se ukinejo vse še obstoječe razlike v državljanskih in političnih pravicah posameznih veroizpovedi ter odpravijo omejitve za pridobivanje zemljiške posesti. Cesarski patent 4. marca 1849 je Jude glede političnih pravic v državno in zasebnopravnem pogledu izenačil s kristjani. Državna ustava je predvidevala tudi svobodno izbiro bivališča znotraj države, s čimer bi prenehale veljati posebne prepovedi bivanja za Jude v posameznih deželah in mestih. Načeli o svobodi vere in bogoslužja ter enakosti državljanov pred zakonom sta preživeli ukinitve temeljnih pravic v letih reakcije in sta po cesarskih patentih od 31. decembra 1851 ostali v veljavi. Toda druga ustavna načela so bila razveljavljena, tako da je za Jude v deželah, kjer jim ni bilo dovoljeno bivanje, pravzaprav vse ostalo po starem. Niso pa

manjkala tudi posebna prizadevanja, da bi se ohranile stare omejitve glede Judov. Judje so bili izključeni od pridobivanja nepremičnin ter sprejema v občinsko zvezo.

Tedanji politični dogodki so napovedali, da stari privilegiji ne bodo mogli biti podlaga za ureditev odnosov med državljani. Vojna s Prusijo in Italijo je s svojimi posledicami prinesla pospešene politične spremembe v Avstriji, ki so se končale s temeljnim državnim zakonom o splošnih pravicah državljanov, sprejetim 21. decembra 1867. Zakon o splošnih pravicah državljanov je rešil tudi tedanje judovsko vprašanje v Avstriji. Za pripadnike avstrijskih dežel je uvedel splošno avstrijsko državljanstvo. Položaj Judov sta uredila zlasti 4. in 6. člen, ki sta odpravila vse do tedaj v posameznih deželah veljavne omejitve za naseljevanje in preseljevanje, opravljanje pridobitnih dejavnosti ter pridobivanje nepremičnin.¹⁰

Tudi potem, ko je bila Judom priznana pravica za naselitev in opravljanje pridobitnih dejavnosti, so prišli le redki posamezniki. Med njimi so bili, kot tudi v prejšnjem času, največ krošnjarji. Judje so bili tudi med gledališkimi podjetniki, igralci in opernimi pevci, člani nemških gledaliških družb, ki so po eno ali več sezon nastopale v takratnem deželnem gledališču. Nekateri, ki so prišli kot potujoči trgovci, so kot bivališče in sedež opravljanja prijavljene dejavnosti navedli ljubljanske hotele ali gostilne, kjer so stanovali. Drugi so se, potem ko so odšli ponovno vračali in prijavljali trgovino na novem sedežu. Prodajali so tekstilno blago, zlasti platno ter perilo in konfekcijo. Nekateri so bili iz večjih avstrijskih mest, največkrat iz Gradca in z Dunaja. Verjetno so bili trgovci omenjenih izdelkov zastopniki tujih firm in so posredovali prodajo njihovega blaga. Judovski trgovci, ki so prihajali z Madžarskega in Hrvaškega, so imeli trgovine z žitom, moko in drugimi deželnimi pridelki ali pa trgovske agenture in komisijske trgovine. V Ljubljano sta bila, na primer, med prvimi trgovci, ki so prijavili trgovski obrat, dva Juda s Češkega; blago, s katerim sta trgovala je bilo nenavadno — to so bili človeški lasje. Tudi v nekaterih drugih primerih se je

---

¹⁰Člen 4 je določal, da preseljevanje oseb v mejah države ni omejeno. Po 6. členu se je lahko vsak državljan naselil in bival na poljubnem kraju države, lahko je pridobival nepremičnine vsake vrste in z njimi prosto razpolagal ter opravljal po zakonitih pogojih vsako pridobitno dejavnost. Poleg tega je bila v 14. členu vsakomur zagotovljena svoboda vere, priznanim cerkvam in verskim družbam pa pravica skupnega bogoslužja.

judovska trgovina ukvarjala s kakšnimi posebnimi izdelki. Judovski obrtniki so bili izjeme, opravljali so obrt optikov in graverjev. Omeniti je potrebno še Jude v industriji. Samuel Hirsch in Herman Steinberg iz Gradca sta zgradila tovarno kleja, ki je pričela obratovati leta 1883. Sicer se je lastništvo pri tej tovarni ponovno spreminjalo, nekaj časa je bila v lasti domače firme, pozneje v lasti delniške družbe, toda Judje so ostali pri njej vedno udeleženi bodisi kot vodilni uradniki bodisi s kapitalom kot podjetniki.

V drugi polovici 19. stoletja sta bila vloga in pomen Judov precejšnja v Prekmurju. Sprva so bili predvsem, zaradi pomembne trgovske tranzitne poti, trgovci, mesarji in krčmarji. Lokal je bil pogosto trgovčeva kuhinja ali celo spalnica, od opreme pa je zadoščal pult ali navadna miza, improvizirana polica, tehtnica in votla mera. Z Judi v Prekmurju je bila povezana tudi tiskarska dejavnost. Prvi tiskar v Murski Soboti je bil Jud in je izdajal časopis, natisnjen na ročnem tiskarskem stroju. Za Mursko Soboto so značilni judovski trgovci za poljedelske pridelke. V Lendavi, ki je bila do prve svetovne vojne gospodarsko, politično in kulturno središče jugovzhodnega Prekmurja, pa je bilo precej drugače. Od leta 1837, ko je judovska skupnost nastala, je število članov začelo strmo naraščati. Leta 1840 je živelo že 69 pripadnikov judovske skupnosti, kar je pogojevalo zahtevo po stalni molilnici, sinagogi. Leta 1896 je v Lendavi živelo že 46 judovskih družin. V Kraljevini SHS jih je ob prvem štetju leta 1921 tam živelo 259, kar je predstavljalo malo manj kot 10 % celotnega prebivalstva. Deset let kasneje ob drugem štetju, jih je v mestu živelo 207. Gospodarsko življenje je dejansko vodila peščica Judov, ki so bili lastniki skoraj vse trgovine v mestu, gostiln, edinega hotela, dveh mlinov in opekarn, obrtnih delavnic in vseh industrijskih obratov. Celo edini denarni zavod je bil v njihovih rokah. Najstarejše industrijsko podjetje je bila tovarna dežnikov in pletenin in je zaposlovala okoli 60 ljudi, domačinov, ki so zaradi prostorske stiske delali tudi doma. Ker je med prvo svetovno vojno surovin primanjkovalo, so se preusmerili v izdelovanje čevljev z lesenimi podplati, zatem so izdelovali perilo in kasneje zopet dežnike. Do prve polovice 20. stoletja so po poročanju prebivalcev v različnih virih Judje v Lendavi živeli v sožitju s prebivalci drugih veroizpovedi (Kuzmič, 1989).

Z naseljevanjem Judov na Kranjskem se je odprlo vprašanje njihove vključitve v versko organizacijo, kar je bilo pomembno zlasti za vodenje matičnih knjig. Leta 1890 je bil izdan zakon o ureditvi judovske verske družbe in na podlagi tega zakona so bila nanovo določena območja judovskih verskih občin. Judje v Ljubljani so se odločili, da se pridružijo verski občini v Gradcu, ki je pristala na njihov sprejem. Pred tem je za vpise v matične knjige skrbel matični urad v Trstu.

3.3.2 1918–1941

Po razpadu Avstro-Ogrske se je nekaj Judov priključilo zagrebški verski občini, nekaj pa judovski verski občini v Varaždinu. Torej so Judje na istem ozemlju pripadali dvema verskima občinama, kar pa je bilo v nasprotju s tedaj veljavno zakonodajo v Sloveniji, po kateri bi morali vsi Judje pripadati isti verski občini. Po ministrski odredbi iz leta 1929 pa so vsi Judje pripadali murskosoboški verski občini z izjemo okrajev Čakovec, Lendava in Prelog. (Gašpar, Lazar, 1997:62)

Judovski delež v slovenskem gospodarstvu ni bil odvisen le od maloštevilne judovske naselbine, temveč ga je določal obseg, v katerem se je uveljavljal judovski kapital po vsej državi. Ta pa je bil znatno večji, kot je ustrezalo številčni in gospodarski moči Judov na Slovenskem. Pri več velikih podjetjih je bil udeležen kapital iz tujine, ki je bil pod judovskim vplivom; pod razmeroma močnim judovskim vplivom so bile tudi nekatere zagrebške banke, ki so neposredno ali s svojimi ljubljanskimi podružnicami posegale v gospodarstvo na Slovenskem. Udeležba judovskega kapitala se je v delniških družbah izražala zlasti v sestavi članstva upravnih in nadzornih svetov. Več delniških družb s sedežem v Ljubljani je imelo Jude med upravnimi in nadzornimi svetniki. Pred letom 1930 so bili v Pivovarni Union med 13 člani upravnega odbora trije Judje. Večina delnic je bila tedaj v rokah dunajskih Judov. Močan je bil vpliv judovskega kapitala v Trboveljski premogokopni družbi. Bolj je bil udeležen judovski kapital v vseh zagrebških bankah, ki so imele v Ljubljani podružnice ali so se sicer angažirale v slovenskem gospodarstvu. Te banke so bile v nekaterih podjetjih

udeležene s kapitalom, druga podjetja so bila z njimi v kreditnih odnosih in zaradi tega bolj ali manj odvisna od njih. Neposredno je bil judovski kapital udeležen v nekaterih podjetjih tekstilne industrije. Judje so imeli odločilno besedo pri Jugoslovanskih tekstilnih tvornicah, d.d., Zagreb, ki so imele predilnico v Litiji, tkalnico in tiskarno pa v Preboldu v Savinjski dolini. Judovski kapitalisti so ustanovili »Jugočeško«, jugoslovansko-češko tekstilno industrijo, d.d., prvo tovarno tekstilne stroke v Kranju; komercialna in tehnična uprava je bila v judovskih rokah. Odločilni vpliv so imeli ali so bili vsaj udeleženi Judje pri mnogih zavarovalnicah, ki so delovale na slovenskem ozemlju.

Tudi v tem času Judje niso imeli svobode glede naseljevanja v naših deželah. Judovskim beguncem, ki so se zatekli k nam iz držav, kjer je zavladal nacionalni socializem ali pa se je razširjalo protijudovsko gibanje, so izdajali vizume le za kratek in določen čas. Proti koncu tridesetih let prejšnjega stoletja so se med Judi pomnožili izstopi iz judovske vere. V prejšnjih dobah so bili izstopi redki; največkrat je bila sklenitev zakona Judov s katoličankami razlog, da so prestopili v katoliško vero. Razen načelnih so v takih primerih verjetno soodločali tudi drugi razlogi, na primer visoki prispevki judovskim verskim občinam. Nekateri judovski starši so dali svoje otroke krstiti in jih pustili vzgajati v katoliški veri. Število izstopov iz judovske vere je naraslo, ko je nacionalsocialistični režim v Nemčiji stopnjeval preganjanje Judov, zlasti po izbruhu druge svetovne vojne. Poleg katoliške so prestopali tudi v starokatoliško vero. Razlog za tedanje izstope sta bili bojazen pred pretečim preganjanjem ob širjenju nacionalsocialistične oblasti v srednji Evropi in skrb za lasten obstanek, vendar se ni uresničilo upanje, da preganjanje ne bo zadelo tistih, ki so zapustili judovsko vero. Že v času Avstrije so nekateri Judje spremenili izrazito judovske priimke ali pa jim priskrbeli slovensko obliko. Po nastanku Jugoslavije so bili taki primeri številnejši. Nadaljnje protijudovske predpise je prinesla uredba o vpisovanju oseb judovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerz, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol. Po tej uredbi se je lahko v omenjene šole vpisalo samo določeno število učencev judovskega rodu.

Ko se je začela druga svetovna vojna, so nekateri izmed pri nas živečih Judov prišli do prepričanja, da Jugoslavija zanje ni dovolj varno zavetišče. Posamezniki, ki so jim to dopuščale gmotne in druge razmere, so pričeli misliti na izselitev. V večini primerov je bil njihov cilj Amerika. Ko je prišlo do zloma fašizma in je septembra 1943 nemška okupacijska oblast zamenjala italijansko, so bili morda pri nas posamezni novodošli Judje, več pa je bilo starih naseljencev, ki so iz judovske vere izstopili, se dali krstiti ali pa so ostali brez konfesije. Nekateri so bili poročeni z domačinkami, njihovi otroci so bili krščeni in vzgojeni v katoliški veri. Italijanska okupacijska oblast je te nekdanje pripadnike judovske vere in njihove družine povečini pustila pri miru. Nasprotno pa je nemška okupacijska oblast take družine, tudi njene arijske člane, poslala v razna nemška taborišča. V taboriščih je mnoge doletela smrt; družinski člani, internirani v raznih delovnih taboriščih, so se vrnil po končani vojni. Od 2.346 slovenskih Judov, ki so jih odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz, jih je preživel le 995. Posameznikom je uspelo, da so ostali, se skrivali pred okupacijskimi oblastmi in tako preživel dobo preganjanja. Od nekdanje judovske kolonije so se vrnil in ostali le nekateri, drugi so si izbrali novo domovino v Izraelu in raznih zahodnoevropskih in ameriških državah.

Ali so Judje pri spreobrnitvi katoliško vero resnično sprejeli ali gre za navidezno asimilacijo, ki je bila posledica prisile? Razlogov za spreobrnitev je bilo več, vsi pa so bili posledica zunanjih pritiskov. Tudi spreobrnitev Judom ni prinesla konca težav. Za Jude, ki so samo na zunaj s krstom sprejeli krščanstvo, ohranili pa so judovsko miselnost in dejansko po njej tudi živeli, so v Španiji uporabljali izraz marani – svinje. Marani so bili pod stalnim nadzorstvom inkvizicije cerkvenega sodišča. Smrke (2002) uporabi za ta pojav pojem religijske mimikrije. Akterji mimikrije so vpleteni v igro, ki na neki način zadeva religijo. Avtor dodaja, da je v slovenščini edina besedna zveza z besedo hlinjenje (simulacija) – svetohlinjenje oziroma svetohlinec, kar pomeni hlinjenje svetega oziroma tistega, ki hlina svetost.

4. ODNOS SLOVENCEV DO JUDOV IN JUDOVSTVA TER ANTISEMITIZEM

Antagonizem¹¹ do Judov se je izražal v vseh dobah in to na razne načine. Tudi antisemitizem¹², ki so ga v 19. in 20. stoletju razširila razna politična gibanja v tujih deželah, je dobil privržence med Slovenci. Protijudovsko razpoloženje je bilo razširjeno predvsem med meščanstvom, kmečko prebivalstvo ga ni poznalo, saj niso imeli skoraj nikakršnih stikov z njimi. Lahko rečemo, da so jim bili neznani. Meščanstvo, zlasti trgovci, pa je videlo v njih le tekmece, zato so jih odklanjali. Z vprašanjem judovske emancipacije se je slovenska politika ob razpravah za ustavo kar precej ukvarjala. Toda argumenti zoper priznanje enakopravnosti Judom, ki jih je uporabljala, so bili neprepričljivi in naivni. Pojmi človekove in državljske pravice so bili v tistem času še zelo nerazčiščeni. Tedanje slovensko politično časopisje je pokazalo nerazpoloženje do Judov tudi z opozarjanjem na sodelovanje in vpliv Judov pri nemški levici ustavodajnega državnega zbora in na judovski tisk, ki je podpiral njeno politiko. V nemški levici pa je videlo glavnega političnega nasprotnika avstrijskih Slovanov; ker so ji Judje pomagali, so bili tudi oni nasprotniki Slovanov. Ker je poročanje slovenskih časnikov pomembno za razumevanje antisemitizma, sem v naslednjem poglavju to tematiko podrobneje obravnavala.

Samo za primer naj navedem poročanja o odnosih ljubljanskega prebivalstva do Judov v srednjem veku, ki so zelo redka. Tako poročajo o protijudovskih izgredih, ki so bili posledica verskega nasprotja. Izgon Judov s Kranjskega leta 1515 je bil utemeljen le z oderuštvom, ki je bilo krivo za gospodarsko propadanje mestnega prebivalstva. Verski razlogi, s katerimi so štajerski in koroški deželni stanovi zahtevali izgon Judov iz dežele, pri njihovem izgonu s Kranjskega niso bili omenjeni. Stikov z Judi na Kranjskem je bilo do začetka 19. stoletja premalo in ni bilo razlogov, ki bi vzbudili pri prebivalstvu protijudovsko nerazpoloženje. Tudi sodbe o Judih so bile redke;

---

¹¹Antagonizem – nerešljivo nasprotje ali nepomirljivo aktivno nasprotovanje zaradi različnih idej, koristi.

¹²Antisemitizem – rasna in nacionalna nestrpnost ter splošno sovraštvo do Judov, ki se v različnih oblikah kaže že od antike. Izraz v uporabi od srede 19. stoletja.

Valvasor, ki je sicer poročal o več dogodkih v zvezi z Judi na Kranjskem, ne da bi se kakorkoli opredelil, je izrazil svoje mnenje le glede odnosov med judovskim posojilodajalcem in krščanskim dolžnikom. Obsodil je krščanske dolžnike, ki so mislili, da Judu ali sploh drugovercu niso dolžni držati besedo oziroma vrniti dolga. (Valvasor XV:309) Ljubljansko meščanstvo je pokazalo protijudovsko razpoloženje ob vsakem pojavu protijudovske konkurence. Pozitivno so ocenjevali Jude kot trgovce in manufakturiste oziroma tovarniške podjetnike na Goriškem ter odobraval njihovo uveljavljanje v gospodarstvu kot člani komerčne intendance za Primorje, kot na primer grof Herberstein.

Temeljni državni zakon, ki sem ga že omenila, je leta 1867 tudi Judom priznal enakopravnost z drugimi državljani, toda vprašanje odnosov med Judi in nejudovskim prebivalstvom s tem ni izgubilo svojega pomena. Država je pravni položaj Judov uredila, vendar je ostalo nasprotje med njimi in drugim prebivalstvom. To nasprotje se je na razne načine izražalo v antisemitskem gibanju. Oblasti so ga sem in tja skušale zavirati, in to celo v primerih, ko je šlo za milejše oblike.

Antisemitizem na Slovenskem je od druge polovice 19. stoletja pa do prve svetovne vojne le v neznatni meri pognal iz domačih korenin. Na kratko naj razložim takratne politične razmere, ki so bistvene za razumevanje antisemitizma pri nas! Med Slovence je ta pojav prišel največ z Dunaja, kjer so slovenski študentje, ki so študirali na univerzi in drugih visokih šolah, Jude поблиže spoznali oziroma prišli z njimi v stik in je imel korenine v avstrijskih političnih razmerah¹³.

Slovenci so politiki nemške liberalne stranke, ki se je izražala tudi v centralizmu državne uprave in germanizaciji, nasprotovali. Poleg tega je delala za izločitev

---

¹³Antisemitizem je v nemških deželah Avstrije postal agresivnejši v začetku sedemdesetih let 19. stoletja, ko ga je začela propagirati stranka nemških nacionalcev. Pozneje so se jim pridružili krščanski socialisti, njihov vodja Karl Lueger, poznejši dunajski župan, je bil na čelu tega antisemitskega gibanja. Luegerjev antisemitizem je imel tudi taktično politične razloge; dunajski Judje so bili privrženci liberalne stranke, glavnega političnega nasprotnika.

cerkvenega vpliva v javnem življenju. Zlasti verski liberalizem je naletel na odpor pri katoliško usmerjenih političnih strankah. Ker je politika nemških liberalcev imela zaslombo v judovskem tisku, so Judje veljali ne le za zagovornike, temveč tudi za tvorce nemške liberalne politike. Dunajski judovski listi so razglašali narodnost za muho, ki umira v splošnem slavju liberalizma, katerega nosilci so Nemci. Tako stališče je pri nenemških avstrijskih narodih in tako tudi pri Slovencih vzbujalo protijudovska čustva. Kapitalistično velemeščanstvo, ki so ga predstavljali nemški liberalci, je bilo tesno povezano s tedanjim gospodarskim razvojem. Na Dunaju se je širil antisemitizem, ki ga je prevzel tudi krščanski socializem, ko so se v osemdesetih letih začeli v katoliških političnih krogih prodirati Vogelsangovi socialni nazori. Vogelsang je v Judih videl naravnega nasprotnika krščanskega gospodarskega reda in krščanske morale, istočasno pa je videl v njih dejanske gospodarje Avstrije.

Slovenski avtorji in slovensko časopisje so se začeli ukvarjati z različnimi stranmi judovskega vprašanja šele pod vplivom antisemitizma. Povod za to so bili tako Judje, ki so se pojavili pri nas, kot tudi resnični ali namišljeni politični, kulturni in gospodarski vplivi judovstva na naše življenje. Antisemitska stališča so pričele izražati tudi znanstvene razprave. Slovenska publicistika se je začela z antisemitizmom ukvarjati in ga v večji meri razširjati obenem s programom krščanskega socializma. Črpala ga je iz avstrijske krščanskosocialne in druge antisemitske literature. Ker je bilo med Slovenci le malo Judov, tudi ni mogla odkriti neposrednih domačih razlogov za antisemitizem, prav tako se ni posebno trudila, da bi ga utemeljila. Zadovoljila se je s splošnimi apriorističnimi trditvami o zvezi judovstva s kapitalističnim liberalizmom, framasonstvom, protiversko in proticerkveno politiko, o njegovem vplivu na tisk in kulturno življenje. Vrhunec je antisemitizem dosegel ob prehodu v 20. stoletje, ko so se tudi politični boji, ki so ga spodbujali, najbolj razmahnili.

V Prekmurju se antisemitizem v skrajnih oblikah ni pojavil takoj po okupaciji kot drugod ampak, (še) v letu 1942. Novembra tega leta se je po vsej Madžarski začela

intenzivna mobilizacija Judov v delavske bataljone. Sionizem¹⁴ je v konkretni obliki nastopil šele po vojni, ko se je 20 % preživelih izselilo v Izrael in Ameriko. S tem je bilo konec 200-letnega judovstva v Prekmurju.

Po prvi svetovni vojni so stiki z Judi postali neposrednejši, odnosi do njih so dobili drugačen značaj in spremenil se je tudi značaj slovenskega antisemitizma. Že med vojno so judovski trgovci imeli veliko vlogo pri preskrbi živil. Po končani vojni se je vpliv judovskih trgovcev še povečal. Slovenija je bila glede živil dokaj odvisna od Hrvaške in Vojvodine, kjer je bila trgovina pretežno v judovskih rokah. Zato so Slovenci krivdo za slabo preskrbo z živili oziroma pomanjkanje hrane v času, ko so se še čutile posledice vojnega in povojnega gospodarstva, pripisovali predvsem judovskim trgovcem.

Zahtev po omejitvi Judov v gospodarstvu, zlasti v trgovini, ni povzročalo le takratno pomanjkanje blaga. V njih se je izražala tudi bojazen, da ne bi tujci prišli do prevelikega vpliva v našem gospodarskem življenju. Zato so se množili ugovori zoper doseljevanje judovskih trgovcev iz Madžarske in Poljske.

Ko je prenehalo pomanjkanje blaga in so se razmere v trgovini normalizirale, je tudi protijudovska psihoza izgubila svoj pomen. Ravno tako se ni uresničila bojazen, da bi Judje zavladali nad slovenskim gospodarstvom, četudi so v nekaterih gospodarskih panogah prišli do večjega vpliva. Njihova stalna naselitev na slovenskem ozemlju je ostala v ozkih mejah. Ker so v vzhodnih in južnih pokrajinah države Judje imeli v rokah precejšen del trgovine, so bili stiki slovenskega gospodarstva z njimi pogostejši in intenzivnejši kot v dobi avstro-ogrske monarhije. Taki stiki so bili v obojestransko korist, saj si je marsikatero slovensko podjetje izbralo Jude za trgovske zastopnike in jim zaupalo prodajo svojih izdelkov zunaj Slovenije. Stalni gospodarski stiki so nekoliko ublažili medsebojna nasprotja vsaj na gospodarskem področju. Vendar je antisemitizem še vedno ostal živ in je prihajal do izraza v dnevnem časopisju tudi, ko

---

¹⁴Sionizem – gibanje za ustanovitev judovske države. Ime sionizem izhaja iz imena jeruzalemskega griča Sion oziroma Zion. Ključna oseba sionizma je bil v Budimpešti rojeni Jud Teodor Herzl (1860–1904). Leta 1896 je napisal knjigo *Judenstaat*, Judovska država. Sionizem doseže svoj glavni cilj z ustanovitvijo Izraela leta 1948.

Judje zanj niso dali nobenega povoda.

V antisemitizmu so neločljivo prepletene religiozne, politične in socialne ideje. V srednjeveškem antisemitizmu je prišla do izraza predvsem religiozna nota, ker je pač srednji vek religiozno vrednotil vse pojave v politiki in družbi. Pri sodobnem antisemitizmu pa sta v ospredje stopila socialni in politični moment. Razsvetljenstvo in liberalizem sta prinesla emancipacijo Judov in spremenila njihov socialni položaj. Izobrazba, visok odstotek pismenost in kapitalistčen duh so Judom omogočili, da so se povzpeli do najvišjih služb, bili so na vodilnih mestih v gospodarstvu, politiki, znanosti in sploh na vseh področjih javnega življenja. Zlasti so se uveljavili v gospodarskem življenju; večina kapitala po raznih državah se je znašla v njihovih rokah. Judje so postali najvišje stoječi socialni razred.

V dobi po prvi svetovni vojni antisemitizem na Slovenskem ni več imel tistega značaja kot ob prelomu stoletja. Judje v političnem življenju Jugoslavije niso imeli nobene posebne vloge, zato ni bilo razlogov za antagonizem na tem področju. V Jugoslaviji so gospodarski stiki Slovencev z Judi postali intenzivnejši, kot so bili v Avstriji, na drugih področjih pa je težko govoriti o neposrednih stikih in judovskih vplivih. Slovenski antisemitizem se je nekaj časa obračal predvsem zoper Jude, ki so se začeli pri nas gospodarsko uveljavljati, zlasti zoper judovske trgovce. Judovski vpliv v slovenskem gospodarstvu pa je ostal omejen, zato je manjkala pobuda za gospodarski antisemitizem večjega obsega. Protijudovsko razpoloženje sicer ni izginilo; največ je prišlo do izraza v javnem mnenju, ko se je razpravljalo o judovskem vprašanju na splošno, ali ob razpravah o raznih splošnih gospodarskih, socialnih, kulturnih in drugih družbenih vprašanjih, pri katerih so se čutili ali domnevali judovski vplivi. Ker antisemitizem pri nas pravzaprav ni imel lastnega objekta, se ni uveljavljal v družbenem življenju, temveč se je večidel zadovoljeval le s teorijo.

In kakšno je dandanašnje stanje antisemitizma po svetu in pri nas? Protijudovsko razpoloženje in število protijudovskih incidentov sta se po vsej Evropi v zadnjih letih znatno povečala, pri čemer pa se večina držav zaveda resnosti problema in se z njim

tudi ukvarja, v svojem poročilu o antisemitizmu po svetu navaja ameriško zunanje ministrstvo. Ugotovitve State Departementa se ujemajo s številnimi drugimi opozorili o naraščajočem protijudovskem razpoloženju po Evropi. Nadzorni center Evropske unije za rasizem in ksenofobijo je lani opozoril, da v zadnjih letih ugotavlja naraščanje števila napadov na Jude v Evropi. Tudi judovske skupnosti so lani opozorile na problem, pri čemer je predsednik Evropskega sveta judovskih skupnosti Cobi Benatoff dejal, da je antisemitizem v Evropi “doživel razmah, kakršnega si nismo mogli predstavljati”.

V zahodni Evropi so skrajne desničarske skupine odgovorne za veličino napadov na Jude in njihovo premoženje, narašča pa tudi število napadov, ki jih zagreši zapostavljena in nezadovoljna muslimanska mladina v Evropi. Po oceni State Departementa se bo trend nadaljeval ob predvideni rasti števila muslimanov v Evropi, ki bodo imeli še naprej omejene možnosti za bolj kakovostno življenje.

V vzhodni Evropi, kjer živi mnogo manj muslimanov, so obritoglavci in druge skrajne skupine odgovorne za večino antisemitskih incidentov. To ostaja resen problem v Rusiji, Belorusiji in drugih delih nekdanje Sovjetske zveze, ocenjuje ameriško zunanje ministrstvo in dodaja, da stereotip o Judih kot glavnih upravljalcih svetovne ekonomije še naprej ponuja plodna tla za protijudovsko nasilje.

Poročilo navaja štiri glavne vire antisemitizma po svetu: tradicionalno negativno razpoloženje do Judov, ki naj bi nadzirali gospodarstvo, medije in vlade; močno protiizraelsko razpoloženje, ko nestrinjanje s politiko preraste v antisemitizem; protijudovsko razpoloženje med muslimani v Evropi ter kritike ZDA in globalizacije, ki se prenašajo na Jude, ker naj bi imeli močan vpliv na državo in na ta proces.

In kakšna je situacija pri nas? V poročilu State Departementa je tudi poglavje, ki se nanaša na položaj v Sloveniji. V slovenski družbi so razširjeni predsodki, neznanje in stereotipi o Judih, ki pa so prikriti in se ne kažejo v fizičnih ali verbalnih napadih, ocenjuje ameriško zunanje ministrstvo, sklicujoč se na poročila pripadnikov judovske

skupnosti. Kot izjemo nasilja navaja oskrnitev judovskega groba oktobra lani. V poročilu še piše, da so v zasebnih pogovorih običajne negativne predstave o Judih. Slednjih prebivalstvo v splošnem ne jemlje za domače prebivalce, kljub njihovi večstoletni nepretrgani prisotnosti v državi.

Predsednik Judovske skupnosti v Sloveniji Andrej Kožar Beck je za Dnevnik dejal, da je dejstvo, da o Judih, Slovenci nič ne vedo in da so izolirani ter manj prepoznavni od Romov. In še dodal, da jih vztrajno odrivamo na rob. (Dnevnik, 7.1.2005:7)

Zanimiv je tudi podatek iz raziskave, ki jo je izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja, ki deluje v okviru Fakultete za družbene vede, in sicer na vprašanje, koga ne bi želeli imeti za soseda. Kar 40 odstotkov Slovencev ne bi želelo imeti judovskih sosedov.

4.1 Poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Judov

Navedla bom poročanje slovenskih časopisov iz časa, ko se je antisemitizem pri nas krepil, torej na prelomu 19. v 20. stoletje. V protijudovskih člankih je bilo veliko pretiravanja, neutemeljenih trditev in trdih besed. Zelo pomemben razlog v medijih za strah in zavračanje Judov je bil konkurenca in s tem strah pred propadom domačega trgovca. Nikakor pa ta strah ni bil edini in najpomembnejši razlog za zavračanje Judov, saj je bilo število judovskih trgovcev in krošnjarjev v 19 stoletju zelo majhno in v praksi ni ogrožalo domačih trgovcev. Ta strah je treba brati na simbolni ravni. Jud je namreč simboliziral sodobni kapitalizem in vdor industrijskega blaga. V strahu pred Judi je bila močno prisotna bojazen pred prihajajočimi novim časi, ki rušijo tradicionalno vrednostno in kmečko gospodarsko strukturo, in znanilci teh novih časov so tudi različni prinašalci industrijskega blaga v slovenske dežele. To niso bili le Judje, ampak je s pojmom žid slovenski tisk zajel vso prihajajočo grozo napredka, ki je zajela evropske države, vključno z Avstro-Ogrsko. (Štepec, 1994) Časopisi so redno in

vestno spremljali in preštevali prihode Judov v deželo. Pisali so o različnih krošnjarijih in svarili pred judovskimi sleparji. Leta 1882 je Slovenec kot svarilo pred Judi objavil primerjalno statistiko o povečanju števila Judov v letih od 1869 do 1880. Za Kranjsko je zapisal, da "ima izmed vseh dežel najmanj judov in se sme zaradi tega najsrečnejša imenovati"¹⁵ Natančnejše preštevanje evropskih Judov je bilo vsekakor tudi ena od izrazov antisemitizma.

V drugi polovici 19. stoletja so vse bolj prihajali do veljave štetje, statistični podatki in razvrščanje prebivalcev. Odmev statističnih podatkov najdemo tudi v Vošnjakovih spominih, ki je v zvezi z Judi v Galiciji zapisal, da je "že skoro vsak peti človek židovske rase in so že cela mesta požidovljena".¹⁶ Gospodarsko krizo in borzni zlom so časopisi razumeli kot zlom iluzije napredka, ki je bil grajen na trhlih temeljih judovske morale in sleparstva. Kriza je na drugi strani vplivala na povečanje števila judovskih kramarjev in drugih Judov, ki naj bi iskali dobiček v slovenskih deželah. Časopis Slovenec je v zvezi s tem poročal, da se v "Ljubljano po večkrat za kak mesec priklati kak tak tič, ki pa potem zopet odleti, ko je nekaj lahkovernih revežev oskubil. Zdaj je teh tičev polno v Ljubljani in Slovenski narod jih priporoča na svoji zadnji strani".¹⁷ Judje so bili pogosto tudi tarča posmeha slovenskih humorističnih listov. Kot zanimivost naj omenim, da časopis Slovanski svet, v primerjavi z drugimi časopisi besedo Žid vedno piše z veliko začetnico. Biti Žid mu ne pomeni več le pripadnost veroizpovedi, ampak predvsem raso, pleme s kopico negativnih in skozi zgodovino nespremenljivih lastnosti. Zelo pogosto je v tisku prisoten strah pred prodiranjem judovskega kapitala in vpliva. Časopisi posvetijo problematiki precejšnjo pozornost in jo izrazito protijudovsko obarvajo.

Seveda pa širjenje judovskega vpliva ni bilo zaskrbljujoče le na gospodarskem, ampak tudi na drugih področjih družbenega življenja. Po nekaterih zapisih sodeč je bila umetnost posebej izpostavljena različnim judovskim vplivom. Umetnost s svojim pomenom za jezik in narodni razvoj nasploh je po mnenju časopisov izredno

---

¹⁵Slovenec X, 12. 1. 1882, št. 4

¹⁶Slovenski narod IX, 9. 5. 1876, št. 106

¹⁷Slovenec III, 23.12. 1875, št. 150

občutljivo področje, ki ga nikakor ne gre prepustiti Judom in njihovim škodljivim vplivom. Kot judovski vpliv se razume vse pohujšljivo, dekadentno, kičasto in izumetničeno, kar je v nasprotju z domačo umetnostjo in kulturo. Da so bili Judje s svojo neizvirnostjo in plehkostjo škodljivi za umetnost, je bil prepričan marsikdo, ki je pisal o estetskih vprašanjih.

Že v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja začno slovenski časopisi pisati o judovskih željah po naselitvi na Bližnjem vzhodu. Zanimivo je, da so idejo o ustanovitvi judovske države antisemiti podprli, saj bi to pomenilo prostovoljno izselitev Judov v nekakšen evropski oziroma svetovni geto na obrobju Evrope. Jude je v Palestino poleg mnogih drugih avtorjev pošiljal tudi Josip Vošnjak v svojih spominih v dobro znanem odlomku o judovstvu: "Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se vsi poslali nazaj v Palestino."¹⁸

V osemdesetih letih so se želje po novi državi povečale med preganjanimi ruskimi Judi, ki so bežali pred pogromi, in na drugi strani med ruskimi množicami in vladnimi krogi, ki so v izselitvi Judov videli rešitev svojih težav. Zaradi pogromov v prvi polovici osemdesetih let je veliko število Judov pribežalo v Evropo, kar je bil razlog za velik porast naperjenosti proti Judom tudi drugje v Evropi. Pri tem Avstro-Ogrska nikakor ni bila izjema. Rusko preganjanje Judov je bilo velika spodbuda za porast sionističnega gibanja. Sionizem kot odziv na rusko preganjanje se je izrazito pokazal v začetku devetdesetih let. V skladu s povečano aktivnostjo na tem področju se poveča tudi število zapisov v časopisih. Vedno več je poročil, ne samo o željah, ampak tudi o kupovanju zemlje in naseljevanju Judov.

Za zaključek si pogledajmo, katere ukrepe proti Judom in njihovem naseljevanju svetujejo časopisi obravnavane dobe. Slovenski časopisi ne poročajo o nasilnih protijudovskih izgredih. Izjema je dogodek v Halozah, kjer je skupina kmetov napadla nekega Juda. Dogodek je v na svoj način opisal tudi Josip Vošnjak:

Ko so leta 1882 na Hrvatskem kmetje v nekaterih krajih blizu štajerske meje udarili

---

¹⁸Josip Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1892, str. 44

na židove, se je tudi na slovenskem Štajerskem tam, kjer so se naselili židovje, nekak nemir pokazal med ljudstvom in v župniji sv. Barbare v Halozah prišlo je do izgredov. Po noči se je zbralo ljudstvo in napalo je hram tamošnjega židovskega barantača. Žandarmi in vojaki so morali priti na obrambo; prijeli so več izgrednikov ter jih odgnali v zapor. Tedaj je kričala židovka, žena zadetega barantača: "Če bom še tri leta tukaj, orala bom s kristjani in ne z voli." In v svoji besnosti je pljunila v obraz uklenjenim kristjanom. Tacih besed si je treba zapomniti, kajti iz njih lahko sodimo, kaj si domišljejo židovi in kako se nam bo godilo, če se ne postavi jez proti narastajoči njih sili. V plug nas seveda ne bodo upregli, pa uklenili nas bodo v verige svojega kapitalizma, kakor so to že dosegli pri delavcih in mnogih obrtnikih, zlasti na Ogerskem in Hrvatskem, deloma pa tudi v Avstriji in Nemčiji.¹⁹

Slovenski časopisi kot najpogostejše in zaželene ukrepe proti Judom svetujejo omejitvev oziroma popolno prepoved naseljevanja. Krščanska vera se pogosto razume kot najboljša podlaga za boj proti judovstvu in kot jez pred širjenjem judovskega vpliva. Kot pomembna ovira judovski dejavnosti in s tem naseljevanju se razume tudi ustanavljanje zadrug. Najpogosteje pa časopisi odsvetujejo kupovanje in prodajanje Judom.²⁰ Članki in svarila pred judovskim naseljevanjem in širjenjem njihovega vpliva pričajo o obstoju obilice predsodkov in splošnem negativnem odnosu do Judov. V slovenski predstavi, ki se ne razlikuje bistveno od srednjeevropskih modelov, je Jud prispodoba za različne negativne lastnosti in krivec za negativne procese v sodobnem času. Po mnenju slovenskih časopisov je Jud tujec in brezdomovinec. S svojim oderuštvom in drugimi lastnostmi je po prevladujočem mnenju časopisov škodljiv za vsak narod, med katerega se naseli, in kot tak je na Slovenskem nezaželen.

5. JUDJE DANES

---

¹⁹Josip Vošnjak: Socijalni problem in kmetski stan, Letopis Matice slovenske 1885, str. 8

²⁰nekakšna protijudovska varianta popularnega izreka "Svoji k svojim".

Danes živi v Sloveniji, po neuradnih ocenah nekje od 300 do 400 Judov. Ob popisu prebivalstva leta 1991 se je za pripadnike judovske vere izrekel 201 Slovenec, ob zadnjem popisu leta 2002 pa se je izreklo le še 99 Slovencev. Vsi niso vključeni v Judovsko skupnost Slovenije in ne v Judovsko občino Ljubljane. Za ustanovitev občine je potrebnih najmanj deset odraslih moških Judov. Poleg Judovske občine Ljubljana delujeta še poverjeništvi v Mariboru in Murski Soboti.

5.1 Judovska skupnost Slovenije

Judovska skupnost Slovenije deluje od druge svetovne vojne naprej in ima tačas okoli 150 članov. Sprva je sodila pod okrilje Zveze judovskih občin Jugoslavije. Nenaklonjenost jugoslovanskih oblasti (predvsem zaradi mednarodne politike Jugoslavije v odnosu do Izraela) in strogo ateistična družba nista dopuščali večjega razvoja skupnosti in trdnejšega izoblikovanja judovskih korenin. Za časa Jugoslavije se je Judovska skupnost Slovenije močno preobrazila. Emigracija v Izrael se je nadaljevala, čeprav zaradi že tako majhnega števila preživelih ni bila bistvena. Zaradi konstantnih migracij znotraj Jugoslavije je skupnost dandanes kulturno precej mešana. Največ Judov živi v večjih mestih, predvsem v Ljubljani. Članstvo v skupnosti je precej manjše, kot je dejansko število Judov pri nas. Judje se še vedno v državah, kjer so maloštevilni neradi opredeljujejo kot Judje, saj je Šoa²¹ še vedno prisotna v živem spominu.

Leta 1997 je skupnost kupila prostore na Tržaški cesti 2 s pomočjo judovske organizacije American Jewish Joint Distribution Committee. Oktobra 1999 je Slovenija po dolгих letih dobila uradnega glavnega rabina, ki opravlja svoje dolžnosti s svojega sedežav Trstu, kjer je še vedno nekaj judovskih družin slovenskega izvora. Rabin Ariel Haddad rojen v Rimu in izobražen na dveh rabinskih akademijah, v Izraelu in v ZDA, se je po poroki ustalil v Trstu, kjer je kmalu stopil v stik s slovenskimi Judi.

---

²¹Šoa – holokavst ali hurban.

Sinagogo so začasno uredili v isti poslovni stavbi, kjer imajo uradne prostore. Sinagoga izpolnjuje nekaj osnovnih religioznih pogojev in sprejme okoli 50 ljudi. Vrata v sinagogo so posebno blindirana in so bila naročena predvsem z namenom dodatnega zavarovanja Sefer Tore, ki jo je skupnost prejela 18. januarja 2003. Z njo je prvič po šestdesetih letih pridobila možnost opravljanja verski obredov.

Prvi predsednik Judovske občine v Ljubljani je bil do leta 1957 dr. Artur Kon, sledil mu je dr. Aleksander Švarc do leta 1987, predsednikovanje je potem prevzel Mirko Bondi, ki se je odselil v Izrael. Do leta 1996 je bila predsednica dr. Roza Švarc Fertig, za njo je postal predsednik Andrej Kožar Beck, ki predseduje izvršilnemu odboru petih koordinatorjev, od katerih je vsak pooblaščen za vodenje svoje sekcije. Sekcije oz. koordinacije so: za mladino, za izobraževanje, za kulturo, ženska sekcija in koordinacija za verske zadeve.

Visok odstotek udeležbe v dejavnostih in vodstvu skupnosti predstavlja mladina. Sekcija za mladino in študentske zadeve organizira mladinske šabate, izobraževalne dogodke in dejavnosti, strokovna predavanja, krožke z judovsko vsebino in izlete. Redno prirejajo tudi predavanja o judovski zgodovini in kulturi, ki jih ponavadi vodijo starejši in bolj izkušeni člani. V judovski skupnosti se izvaja program učenja moderne hebrejščine. V prvi stopnji se učijo pisanja in branja ter osnove komunikacije v hebrejskem jeziku. Druga zahtevnostna stopnja pa je namenjena tistim, ki že obvladajo osnove ali želijo obnoviti svoje znanje. Uradna publikacija Judovske skupnosti Slovenije je Menora, ki izhaja približno vsak mesec in obsega eno do dve strani. Smisel in namen Menore je predvsem predstaviti judovstvo kot vero, kulturo in narodnost.

5.2 Lastno empirično delo

Bolj poglobljen prikaz o življenju in delovanju Judov danes bo ostal v tej nalogi neraziskan. Anketa, ki sem jo želela izvesti med člani Judovske skupnosti Slovenije, je

z njihove strani naletela na nezanimanje. Razlogov zaradi katerih niso hoteli sodelovati, ne morem navesti, saj kljub pisni prošnji in obrazložitvi namena raziskave, ki sva jo poslala z mentorjem prof.dr. Marjanom Smrketom, nisva dobila odgovora. Kljub nezanimanju sem želela, z obiskom skupnosti in preko elektronske pošte, izvedete vsaj razloge za takšno nezanimanje, vendar do današnjega dne odgovora še nisem prejela, kljub obljubi predsednika skupnosti, da mi bodo odgovor posredovali. Od pogovora pa je preteklo že dva ali tri mesece. Če že ne morem podati analize odgovorov na vprašalnik, naj vsaj razložim kaj sem z vprašalnikom želela izvedeti.

Raziskava bi potekala na osnovi napol strukturiranega vprašalnika. Obsegal je 21 vprašanj. Iz vprašalnika (vzorec vprašalnika je na strani 46-47) sem želela izvedeti, kateri judovski prazniki so se ohranili, kje jih praznujejo in kako so prišli do članstva v skupnosti. Zanimalo me je tudi ali upoštevajo 10 zapovedi in ali jedo košer hrano. Zadnja vprašanja so se nanašala na predsodke in stereotipe o judovstvu – ali so ti še vedno prisotni. Iz vseh vprašanj pa sem želela sestaviti celotno sliko in uvrstiti slovenske Jude v eno izmed oblik judovstva. V moderni dobi se judaizem s številnimi novimi delitvami diverzificira in nastanejo naslednje oblike sodobnega judovstva: (Smrke, 2000)

1. *Reformni judaizem* — usmeritev je nastala v ZDA in deloma v Nemčiji v 19. stoletju. Skupina rabinov je zagovarjala stališče, da se mora judaizem prenavljati tudi v moderni dobi. Menili so, da je tora obvezujoča le glede moralnih naukov. Poenostavili so obrede in sprejeli sklep, da šabat kot nedelovnik ni obvezen in so ga, po potrebi predstavili celo na nedeljo. Reformisti so sprva tudi nasprotovali sionizmu, ker so za obljubljeni deželo šteli ZDA. Reformni judaizem tudi zavrača idejo individualnega mesije. V sinagogah reformnih Judov poteka obredje večinoma v angleščini, ženske so lahko rabiji.
2. *Konservativni judaizem* — nastane v ZDA kot izraz nezadovoljstva z reformnim judaizmom, od katerega se organizacijsko loči leta 1885. To je na primer pomenilo ločene šole, ločene verske občine, ločene sinagoge, ločene rabinske organizacije. Tora in talmud se morata spoštovati strožje kot med reformisti.

Večina obredja je v hebrejščini ali jidišu. Bolj kot reformni poudarja spoštovanje šabata, praznikov in kašruta. Tudi v konservativnem judaizmu ženska lahko postane rabin.

3. *Rekonstrukcionizem, obnovitveni judaizem* — je ena novejših in manjših smeri v judaizmu. Najtesneje je povezana z delovanjem ameriškega Juda litvanskega rodu, M. Kaplana. Njegov namen je bil prilagoditi judaizem modernim časom in ga napraviti sprejemljivega za znanstveno usmerjene Jude. Predlagal in uvajal je spremembe v judovskih ritualih. Menil je, da je treba tudi v obrede uvajati načela demokracije. Zahteve davnih časov, na primer da jud mora k obredu na šabat peš, je treba opustiti, saj so obredi in prazniki namenjeni predvsem utrjevanju skupnosti in spominu na preteklost. Zagovarjal je ženski rabinat. Molitev, katere namen je vplivanje na božansko bitje, zato da bi to bitje prošnje ubogalo, po Kaplanovem mnenju pripada predznanstveni dobi.
4. *Ortodoksní judaizem* — gre za usmeritev in skupino znotraj judaizma, ki se je samoimenovala pravoverna. Kot posebna skupina je nastala v devetdesetih letih 19. stoletja. Seveda pa je obstajal tak judaizem na manj organiziran način že prej. Za pripadnike ortodoksnega judaizma je nujno strogo spoštovanje tore, talmuda in 613 verskih dolžnosti. Pri ortodoksnem verskem obredju moški in ženske ne smejo sedeti skupaj. Moški vedno, ne le med obredjem in pri študiju tore nosijo jarmulko²². Obred je v hebrejščini ali jidišu. Le rabi lahko razlaga toro. Na šabat se k sinagogi ne smeš pripeljati, ampak lahko prideš le peš. Običajno življenje zamre. Ne uporabljata se elektrika, telefon. Ženske so v določenih pogledih spoštovane, vendar zapostavljene. Strogo se upošteva kašrut. Ortodoksní judaizem zahteva strogo negovanje družine. Mešana poroka ni dovoljena.

Žal ne morem verodostojno trditi v katero od oblik sodobnega judovstva se uvrščajo slovenski Judje, vseeno pa sem prišla do ugotovitve, da je judovska skupnost v Sloveniji zaprta skupnost. O razlogih, zakaj je temu tako bi se dalo na veliko

---

²²Jarmulka — pokrivalo, kipa ali kapel. Opozarja jih na božjo navzočnost. Danes nosilo pokrivalo z namenom, da bi se razlikovali od gentilov, še zlasti od kristjanov, ki se v cerkvi odkrijejo.

razpravljati. V primeru judovske skupnosti Slovenije je, po mojem mnenju, zaprtost izraz globoko zakoreninjenih grozljivih dogodkov in spominov na preteklost, ki so živi v sedanjosti in je izraz določenega nezaupanja do socialnega okolja v katerem živijo. Veliko še živečih Judov pri nas je imelo svojce med žrtvami Šoe ali pa so bili celo priče tem zločinom. S tega vidika je nezaupanje povsem razumljivo in sprejemljivo.

VPRAŠALNIK:

Spol:

Starost:

Ali govorite katerega od naslednjih jezikov?

- *jidiš*
- *hebrejščino*
- *ladino*

Kako ste se včlanili v judovsko skupnost?

- *preko družine*
- *preko prijateljev*
- *drugo*

Katere judovske praznike praznujete:

- *Šabat?*
na kateri dan?
- *Pasho?*
- *Šavuot?*
- *Sukot?*
- *Roš hašana?*
- *Rom kipur?*
- *Hannuka*
- *Purim*

Ali praznujete še kateri drugi judovski praznik?

Kje jih praznujete:

- *v skupnosti*
- *v družinskem krogu*
- *s prijatelji*
- *drugo*

Ali ste k judovski veri pristopili ali ste se kot Jud/Judinja že rodili?

Ali upoštevate 10 zapovedi?

Ali upoštevate sistem predpisov kašrut?

Ali jeste košer hrano? Če ne, zakaj ne?

Se vam zdi pomembno, da je vaš bodoči mož/vaša bodoča žena judovske vere

Imate v bližnjem sorodstvu žrtve holokavsta?

Ste že obiskali Izrael?

Se čutite v slovenskem prostoru versko enakopravne?

Čutite, da imajo ljudje še vedno predsodke proti judovstvu?

So stereotipi o Judih še vedno prisotni?

Kateri stereotipi so po vašem mnenju najbolj prisotni?

V katero obliko judaizma se uvrščate?

6. OSTALINE JUDOVSTVA NA SLOVENSKEM

Sinagoga²³ je najpomembnejša ustanova judovske skupnosti, v kateri se zrcalijo zgodovina, družbena vloga in kultura judovstva. Je hkrati hiša zbiranja (bet kneset), hiša molitve (bet tefila) in hiša proučevanja (bet midras). Omenjajo jo v Bibliji, Talmudu, Midrasu in Josephusu. Zasedimo jo tudi v teologiji, umetnostnih zvrsteh, znanosti, družbeni zavesti in spominih.

Pokopališče je poleg sinagoge najpomembnejši objekt judovske skupnosti. Pokopališča praviloma niso v bližini sinagog, največkrat so bila urejena zunaj judovske četrti. Verski predpisi določajo, da morajo biti napisi na nagrobnih spomenikih obrnjeni proti Jeruzalemu. Razen v Prekmurju, Mariboru in Ljubljani je komaj še kje kaj sledov za Judi. Na ozemlju današnje Slovenije najdemo judovska spomenika na pokopališču v Kidričevem in Štanjelu.

Zaradi nenehnega preganjanja Judov je v Sloveniji le malo prepoznavnih judovskih spomenikov. V Piranu, Mariboru in Ljubljani še vedno imena ulic označujejo območje judovske naselitve. Lega judovskega kvarta je poznana v mestih Ptuj in Koper. V

---

²³Za gradnjo sinagoge veljajo posebni predpisi: stati mora ob vodi, na "čistem mestu" in na najvišji točki v kraju. Okna mora imeti dovolj visoko, da mimoidoči ne vidijo skozi in ne motijo obreda v njej.

Mariboru so odkrili ostanke srednjeveške sinagoge in jo restavrirali. Našli so nekaj srednjeveških judovskih nagrobnikov. Nedvomno so v različnih krajih preživele nekatere starejše zgradbe, ki so nekoč služile judovski populaciji. V 18. in 19. stoletju so judovske skupnosti v Prekmurju pustile bolj moderne sledi. Skupnosti v Lendavi in Murski Soboti sta uspevali do holokavsta.

V Ljubljani so se Judje naselili na območju Novega trga, njihova četrt naj bi bila približno tam, kjer sta zdaj Židovska steza in Židovska ulica. Ime sta ohranili v spomin nanje. Sinagoga pa naj bi stala na mestu, kjer je zdaj Židovska steza 4. Po izgonu Judov so jo spremenili v kapelo vseh svetnikov.

Židovska četrt v Ljubljani ni bila pravi geto, kjer bi Judje stanovali popolnoma ločeni od krščanskega prebivalstva. Ločitev je bila izvedena le tako, da niso stanovali v istih hišah skupaj s kristjani. Judovskega prebivalstva ni bilo toliko, da bi naselilo vse hiše tudi v tedanjem manjšem obsegu ob Židovski ulici in Židovski stezi ter morebiti še na Jurčičevem trgu in v Čevljarski ulici. Judje so živeli tudi zunaj geta.

V Lendavi so bili prvi verski prostori urejeni v drugi polovici 18. stoletja. Leta 1837 so ustanovili judovsko versko skupnost. Število članov je začelo naraščati, leta 1840 je živelo v Lendavi že 69 pripadnikov judovske skupnosti, kar je pogojevalo zahtevo po stalni molilnici (sinagogi). Verska skupnost je najela neko hišo in jo opremila s sedeži za trideset moških in dvajset žensk. V šestdesetih letih 19. stoletja se je verska skupnost povečala. Leta 1880 je živelo v Lendavi 231 pripadnikov judovske verske skupnosti, zato tedanja sinagoga ni več zadoščala njenim potrebam. Leta 1866 so se lotili gradnje nove sinagoge z osemdesetimi sedeži za moške in šestdesetimi za ženske. Sinagoga stoji še danes, a le redki Lendavčani vedo zanjo oziroma vedo pokazati, kje je. Stoji nedaleč od glavne ulice, le nekaj korakov od kulturnega doma. Pred nekaj leti, ko je bila sinagoga razglašena za spomenik, so jo začeli prenavljati. Na zunaj je že prenovljena, v notranjosti pa dela še potekajo. Pred tem je dolgo vrsto let služila zgolj za skladišča Mercatorja in je že hudo propadla. Pojavljali so se glasovi za njeno rušitev, kot v Murski Soboti in Beltincih, a so jo rešili in prenova je že končana.

V galerijskem delu zgoraj, kjer je bil prostor za ženske v sinagogi, so uredili galerijo in prikazujejo razstavo o judovstvu.

Judovske spomenike v občini urejajo z občinskim denarjem, čeprav v Lendavi ni nobenega Juda več. Dolgo vrsto let so si prizadevali tudi za ohranitev nekdanje judovske šole v Lendavi, ki so jo leta 1995 odkupili od Judovske skupnosti Slovenije. Načrtovali so, da bi se v stavbo naselila Zveza kulturno-prosvetnih organizacij, pripravili so tudi zajetno dokumentacijo za ponovno postavitve po starih načrtih. Spomeniška služba je zahtevala prenovo stavbe, a je v njej že vse propadalo, stene so se pričele rušiti. Ker za prenovo ni bilo denarja, stavba pa je bila nevarna, jo je dal župan v januarju leta 1999 podreti. Na mestu nekdanje judovske šole so uredili zelenico in postavili spominsko ploščo, podobno kot so to naredili v spominskem parku v Murski Soboti, ko so tja prinesli nagrobnike z judovskega pokopališča.

V Kopru ni vidnih ostalin, ki bi pričale o prisotnosti Judov, četudi se ve, kje so bili naseljeni in s čim vse so se ukvarjali. Svojčas je bila v Kopru tudi Židovska ulica, ki so jo kasneje preimenovali v Triglavsko, druga hiša desno od Čevljarske ulice, ki meji na Triglavsko, pa naj bi bila po prepričanju nekaterih sezidana na mestu sinagoge.

V Piranu priča o prisotnosti Judov ime trga. Židovski trg je nedaleč od Prvomajskega trga, oznaka je na eni sami hišni tablici, je pa trg, ki se razteza v tri "atrije" med hišami, lepo prenovljen. Trg ni posebej označen, zato le redko kdo ve, kje je.

Tudi na rožnodolsko pokopališče še ne usmerja nobena tabla. Tu so sledovi judovstva lepo vidni, ograjeno pokopališče je nedaleč od mejnega prehoda Rožna Dolina z Italijo na slovenski strani. Že na daleč se opazi, nekaj korakov vstran ob cesti pa stoji "nekdanja" judovska kapela, zgrajena leta 1929. Judovska skupnost iz Gorice se je odrekla kapelici, ki je bila leta 1973 v obupnem stanju. Ostalo je le zidovje. Spomeniška služba se je odločila za obnovo stavbe, ki jo je občina razglasila za spomenik, a judovska skupnost iz Trsta, pod katero sodi goriška podružnica Judov, ni bila zainteresirana za to. Zainteresirana je bila le za pokopališče in je dala navodila,

kako naj ga spomeniška služba vzdržuje. Judovska skupnost iz Gorice je decembra 1977 sklenila pogodbo s Krajevno skupnostjo Rožna Dolina, tej je odstopila nepremičnino (ruševino) – bivšo judovsko kapelico in dovolila zemljiškoknjižni vpis. Na osnovi tega so leta 1984 začeli obnovo. V nekdanji judovski kapelici, kot ji še pravijo, ima krajevna skupnost prostore, nekaj prostorov pa oddaja, v njih delujeta bar in igralnica.

V Novi Gorici Judov v preteklosti ni bilo, jih je pa bilo veliko v Gorici, kjer so omenjeni od 13. stoletja naprej. Judje v Gorici so dobili sinagogo leta 1699 in jo potem nekajkrat prenovili, še zdaj pa obstaja “židovska četrt” v Vii Acoli. Svoje mrtve so pokopavali v Rožni Dolini na pokopališču, ki je po delitvi ozemelj ostalo na jugoslovanski strani. Na tem pokopališču, ki zajema okrog 5.600 kvadratnih metrov površine, je približno 900 nagrobnih kamnov, ki sodijo v različna obdobja, od 13. do 20. stoletja. Nekateri so našli drugje in jih prenesli na to pokopališče. Strokovnjaki so vse popisali in jih razporedili v pet obdobj, zadnji spominski napisi segajo v čas druge svetovne vojne. To so grobovi v spomin na žrtve Auschwitza. Nekateri nagrobni kamni so sila enostavni, nekaj pa jih odstopa in zbuja radovednost z oblikami in podobami. Najslavnejša osebnost tega pokopališča je filozof, pesnik in slikar Carlo Michelstaedler, rojen leta 1887, ki je naredil samomor leta 1910.

Tudi v Ljubljani je judovsko pokopališče, ki pa nima posebne lokacije kje na obrobju mesta, ampak na Žalah. Meri 962 kvadratnih metrov in je ograjeno z ograjo, na železnih vhodnih vratih je Davidova zvezda. Judovsko pokopališče so v Ljubljani začeli urejati leta 1926, na sedanjo lokacijo pa so ga preselili leta 1964. Poleg grobov je spomenik holokavstu, na njem je izpisano: “Spominjamo se Judov, padlih vojakov in žrtev fašizma 1941–1945”. Poleg je simbola Izraela in v hebrejščini izpisano Izrael. Zadnji pogreb na tem judovskem delu pokopališča je bil leta 2001. V tem letu so bili pokopani trije Judje.

Pokopališče v Dolgi vasi leži na desni strani ceste v smeri proti mejnemu prehodu. Nekateri mu pravijo kar lendavsko, drugi dolgovaško judovsko pokopališče. Na njem

so pokopani Judje iz Lendave in okoliških vasi. V drugi polovici prejšnjega stoletja so tudi dolgovaško pokopališče obdali s kamnito ograjo, katere ostanki so vidni še danes. Zadnji judovski pokop je bil na tem pokopališču leta 1998. Umrla sta zakonca Blau, drug za drugim v kratkem obdobju. Zadnji Jud, ki je živel v Lendavi, je umrl leta 2002 in je pokopan na krščanskem pokopališču.

Lendavsko judovsko pokopališče se deli na tri dele: prostor hevra, prostor zunaj hevre in prostor za otroke. V hevri so pokopavali samo člane društva Hevra kadiš, njihove žene in neporočene hčere. Hevra kadiš je bilo versko dobrodelno društvo, njegov poslovnik so v Lendavi sprejeli aprila 1908. Društvo je opravljalo dobra dela v korist bolnih, urejalo pogrebne zadeve, vzdrževalo pokopališča, upravljalo dobrodelne organizacije, in organiziralo prireditve v spomin na mrtve.

Od 19. stoletja pa do začetka druge svetovne vojne so postavljali kamnite nagrobnike. Kasneje so jih nadomestili nagrobniki iz črnega marmorja, ki so pričali o finančnem položaju judovskih družin.

V Murski Soboti so sinagogo uredili najprej v Lendavski ulici v zasebni hiši. Novo so začeli graditi leta 1907 po načrtih Lipota Baumhorna, evropsko znanega madžarskega arhitekta, ki je zasnoval številne sinagoge. Podrli so jo leta 1954. Na mestu sinagoge stoji stanovanjski blok, ki se ga je prijelo ime židovski, četudi v njem ne stanujejo Judje.

Tudi v Beltincih so jo podrli v šestdesetih letih tega stoletja. Prvi obredni prostor so v tem kraju uredili že leta 1859, ko je v kraju živel 50 Judov. Leta 1907 so položili temeljni kamen za novo sinagogo in jo blagoslovili leta 1908. Tudi načrte za to je izdelal arhitekt Lipot Baumhorn, sinagogo je zasnoval tako kot tisto v Szegedu, le da je bila v izvedbi bolj skromna.

V Mariboru je bila prenova sinagoge končana v letu 1999. Lastnik stavbe je občina Maribor. Sinagoga stoji nedaleč od tako imenovanega Židovskega stolpa, ki je nastal

leta 1465 kot vogalni stolp mestnega obzidja, danes pa je v njem fotogalerija. Ob sinagogi je bila ponavadi šola in ob njej kopališče s tekočo vodo za ritualne kopeli. V Mariboru naj bi bila šola po nekaterih domnevah v Židovskem stolpu in kopališče tik pod sinagogo, ob mestnem obzidju ob Dravi. Judovsko pokopališče pa ni smelo biti v bližini sinagoge. V letu 1367 je bilo to zagotovo zunaj mesta, na prostorih zahodno od današnjega Vodnikovega trga v Mariboru. Tudi v Slovenski Bistrici je bilo judovsko pokopališče zunaj utrjenega mesta.

V Mariboru je bila judovska četrt v jugovzhodnem delu obzidanega mesta, tam, kjer so danes Židovska in Ključavničarska ulica, spodnji del Vetrinjske ulice in del Ulice kneza Koclja ter celo Glavnega trga.

Na Ptujju pa je bila judovska četrt v jugozahodnem delu obzidanega mesta. Osrednja stavba v judovski četrti je bila sinagoga. Na Ptujju se sinagoga omenja že leta 1344 in naj bi bila, glede na ohranjene dokumente, najstarejša omenjena sinagoga na Štajerskem.

7. ZANIMIVOSTI

7.1. Znamenita osebnost rabin Israel Isserlein (1390–1460)

Rabin Israel Ben Petahja Isserlein je bil eden najpomembnejših rabinov Svetega rimskega cesarstva v petnajstem stoletju. V virih se pogosto imenuje tudi po mestih, v katerih je živel, torej Israel iz Maribora (Israel Marburg) in Israel iz Neustadta.

Rodil se je v mestu Regensburg. Oče mu je umrl v rani mladosti, tako da je odrasel v dunajskem novem delu mesta, v hiši materinega brata Aarona Plumela. Leta 1421 sta bila med preganjanji na Dunaju pobita njegova mama in stric. Za nekaj časa se je naselil v Italiji, skoraj 20 let je živel v Mariboru, v letih od 1427 do 1435 pa je v

Mariboru opravljal naloge deželnega rabina za Štajersko, Kranjsko in Koroško. Uspešnost mariborske judovske skupnosti v tem času jasno prikazuje dejstvo, da je več katoliških družin zaprosilo za prestop v judovsko vero, kar je bilo za tisti čas skrajno nenavadno. Leta 1445 se je vrnil v Neustadt, kjer je opravljal nalogo rabina in načelnika rabinskega sodišča. Tukaj je živel do konca svojega življenja in s svojim delovanjem povzdignil Neustadt v judovsko duhovno središče, iz katerega je po njegovi zaslugi izšlo več pomembnih rabinov in učenjakov. Več evropskih judovskih skupnosti in pomembnih judovskih učenjakov je iskalo njegove nasvete in razsodbe.

Odklanjal je prejemanje plače od skupnosti. Nasprotoval je rabinom, ki so poskušali svojo prevlado v občestvih vzpostaviti z grožnjami o ekskomunikacijah. S svojim posredovanjem in osebno avtoriteto je preprečil spor judovskih skupnosti v Porenju, ko jim je Seligman iz Bingena poskušal vsiliti več takanot in grozil z ekskomunikacijami, če se skupnosti ne bi ravnale v skladu z njimi.

Isserlein je živel asketsko in pravoverno. Nadaljeval je tradicijo Haside Aškenaz iz 13. stoletja. V mnogih njegovih predpisih je jasno viden vpliv dela Sefer Hasidim. Isserleinovo najpomembnejše delo je zbirka respoz, imenovana Terumat HaDešen, ki je tako poimenovana, ker vsebuje 354 poglavij (354 je v hebrejščini numerični ekvivalent besedi DeŠeN). Večino težav v respozah je prezentiral Isserlein sam, zato da jih je lahko pojasnil in izdelal praktična halahična pravila. Terumat HaDešen nazorno prikazuje življenje v tistem času. Isserlein v tem delu izstopa kot jasen učenjak z izjemno logičnim umom. Svoje odločitve in sodbe je osnoval na Talmudu ter nemških in francoskih učenjakih. Pri svojih odločitvah se je raje opiral na starejše rabinske avtoritete kot na mlajše. Lahko rečemo, da je bil precej strog, ko gre za svetopisemske prepovedi in zapovedi, pogosto pa je zavzel precej popustljiv odnos predvsem zato, da bi vzpostavil složne odnose s kristjani. Od njegovih respoz, ki so osnovane na resničnih primerih, se jih je ohranilo 267. Isserleinova dela so predvsem zakladnica podatkov o judovskem življenju in delovanju judovskih skupnosti v tistem času in predstavljajo pravo zakladnico za zgodovino judovstva na Slovenskem, življenje Slovencev v tistem času in predvsem zgodovino mesta Maribor. Žal njegova

dela za zdaj še niso predelana iz perspektive slovenske zgodovine.

7.2 Življenjska kronika judovske družine Heimann

Za konec naj še podrobneje predstavim judovsko družino Heimann, ki se je v Ljubljani, po skoraj tristo letih izгона Judov s slovenskega območja naselila v 19. stoletju. To je bila prva judovska družina, ki se je v Ljubljani ponovno naselila. Da so dobili dokončen odlok o stalni naselitvi, so bila potrebna skoraj štiri desetletja borb in nešteti pravd z mestno in deželno oblastjo. Njihova življenjska usoda, zlasti pa trdovratno vztrajanje v pravih z mestnimi oblastmi si zaslužijo, da ostanejo v spominu, saj tako neposredno pripovedujejo o življenjskih razmerah »prišlekov« v Ljubljani. Zgodbo sem v celoti povzela iz internetne strani Judovske skupnosti Slovenije.

Ljubljana je leta 1809, ko so jo zasedli Francozi, postala glavno mesto Ilirskih provinc. S francosko upravo so v deželo prišli novi zakoni in navade, tudi takšni, ki so bili naklonjeni zlasti naselitvi tujih trgovcev (Francozov, Italijanov, Judov). Heimannova naselitev v času Napoleonovega vladanja je bila povod, da se je mestna oblast v naslednjih desetletjih z judovskim vprašanjem, kakor bomo videli v nadaljevanju, ukvarjala na precej nenavaden način.

Abraham Heimann (v prvih arhivskih virih zapisano tudi kot Heymann) se je rodil v Memmelsdorfu na Bavarskem. Bil je dobavitelj francoske armade, ki je iz Toulona prišla na Dunaj. Po nagovarjanju prijatelja, poveljnika žandarmerije v ljubljanskem guberniju, se je Heimann odločil naseliti v Ljubljani. Abraham je prišel v mesto z nečakom Simonom 30. novembra 1809. leta. V začetku

naslednjega leta se jima je pridružil še Mojzes, Abrahamov brat. Nekateri meščanski krogi pa so že takoj na različne načine nasprotovali tako njuni naselitvi kot poklicni dejavnosti. Zato sta brata Heimann za pomoč zaprosila novo oblast. Šele s posredovanjem Farguesa, takratnega intendanta za Gorenjsko, so dobili v najem trgovske lokale v takratni Špitalski ulici 268 (današnja Mačkova ulica). Marca 1810 sta v tem posloju odprla trgovino z manufakturnim blagom in menjalnico. Maja so jim izdali dovoljenje za naselitev. V tem letu sta brata kupila hišo v Špitalski ulici 277 za 19.200 goldinarjev, ki je bila v zemljiško knjigo prepisana na Mojzesa šele leta 1818. Konec tega leta je guverner Marmont z odlokom razveljavil vse izjemne zakone, ki so se nanašali na Jude. Odslej so tudi za Heimannove veljale iste pravice kakor za vse druge prebivalce.

Z novo oblastjo se je spremenilo gospodarsko in družbeno življenje. Spremembe so se najprej pokazale na gospodarsko-ekonomskem področju. Novonastala država Ilirskih provinc se je spopadala tudi s finančnimi težavami. V obtoku je bilo še veliko avstrijskega papirnatega denarja (tako imenovani Bancozettel), katerega nominalna vrednost je vidno padala. V začetku leta 1810 je znašala njegova uradna vrednost le šestino vrednosti, zapisane na bankovcu. Ob koncu leta pa je francoska vlada izdala odlok, da od 1. januarja 1811 javne blagajne ne bodo več sprejemale avstrijskega denarja. Pozneje se je pokazalo, da je s tem odlokom še pravočasno uredila valutno vprašanje in menjavo bankovcev ter se s tem izognila veliki gospodarski škodi. Marca 1811 je Avstrija bankrotirala in doživela gospodarski zlom. V tem času sta bili v Ljubljani poleg Heimannove še dve menjalnici, ki sta sprejemali avstrijske papirnate bankovce in jih menjavali v kovan denar. Menjalnice so za svoje delo obračunavale 3-odstotno provizijo.

Jeseni leta 1813 so Ilirske province razpadle in slovenske pokrajine so spet prešle pod avstrijsko oblast. Okrožno glavarstvo je avgusta 1814 izdalo odločbo, da morajo vsi člani družine Heimann in njegovi uslužbenci do 1. oktobra zapustiti Ljubljano oziroma prodati svoje nepremičnine in se izseliti iz dežele. Mojzes se je pritožil, pri čemer se je skliceval na 17. člen pariške mirovne pogodbe, po katerem

je bil prebivalcem nekdanjih francoskih pokrajin določen šestletni rok za izselitev. Gubernij je pritožbi delno ugodil, dovolil jim je bivanje do 1. januarja 1815. Tudi na ta odgovor sta se brata pritožila; pri centralni dvorni komisiji na Dunaju sta vložila dvorni priziv. Birokratski postopki pa so se zavlekli, zato je gubernij dovolil, da družina ostane v Ljubljani toliko časa, dokler ne dobita odgovora. Oktobra 1815 je Abraham izstopil iz trgovskih poslov z bratom in se vrnil v Nemčijo, nakar se je še v istem letu naselil v Trstu, kamor je ob koncu leta prišel tudi Mojzes. Tu je odprl manufakturno trgovino. Vodstvo trgovine v Ljubljani pa je prevzel nečak Simon. Nekako v tem času je Simon v trgovini zaposlil Izraela Heimanna kot novega pomočnika. Centralna dvorna komisija je šele decembra 1817 obvestila gubernij, da je Heimannov dvorni priziv rešen pozitivno: člani družine Heimann so imeli vse pravice, pridobljene na podlagi zakonov. Družina Heimann je dobila dovoljenje za bivanje v Ljubljani, vendar gubernij ni smel izdajati dovoljenj za bivanje v Ljubljani novim judovskim priseljencem. Članom ljubljanskega magistrata pa odločitev nikakor ni bila po volji, zato so zavlačevali z obvestilom. Trajalo je skoraj leto dni, kajti šele septembra 1818 so bili Heimanni seznanjeni s pozitivno odločitvijo dvorne komisije.

Mojzes je imel leta 1819 več kot 20.000 florintov osnovnega kapitala. Za primerjavo naj omenim, da je imel v tem času toliko kapitala le še grosist Ivan Dežman, po 10.000 florintov pa špecerist Simon Pesjak in tvrdka Terpinc Fabriotti. Znano je, da so trgovci lažje posojali velike vsote kapitala, kajti naložbe v lastne poslovalnice niso zahtevale veliko denarja.

Leta 1820 je meščanski odbor, ki je bil posvetovalni organ pri mestnem magistratu, zaprosil gubernij, naj ne dovoli bivanja Simonu in Mojzesu Heimannu ter njegovim uslužbencem, ki so se naselili v Ljubljani po letu 1814. Proti Mojzesu so nastopili z utemeljitvijo, da ima v Trstu trgovino in družino in da tam tudi preživi večji del leta, v Ljubljano pa prihaja le občasno in vedno sam. Magistrat je upošteval pritožbo meščanskega odbora in septembra istega leta obvestil Mojzesa, da se morajo iz Ljubljane izseliti vsi njegovi uslužbenci. To so bili Mojzesova nečakinja Brendel, nečaka Emanuel in David, pomočnik Jakob Kohn Mayer ter

vajenca Mojzes Rosenberg in Levi Nayman. Mojzes se je vnovič pritožil dvorni komisiji in s pritožbo uspel.

Leta 1821 je bila Ljubljana središče pomembnega političnega dogajanja tedanje Evrope. Tu je potekal kongres evropskih vladarjev in ob njem živahne diplomatske dejavnosti. Ivan Tavčar je v romanu *Izza kongresa* zelo živo opisal del takratnega življenja v mestu. Ljubljana je bila polna tujega in tudi domačega plemstva. Vsi so prihajali v Ljubljano zaradi kongresa, srečanj z državniki in diplomati. Na veliko so zapravljali denar, saj so aristokrati kar tekmovali s prirejanjem poedin in zabav. Tudi sam Rotschild, "knez v kraljestvu cekinov", naj bi bil takrat v mestu. Vendar pa ljubljanskih visokih krogov ni motilo, da ni bil plemič ali vsaj krščen Jud, zanje je bil zanimiv le kot Rotschild z milijoni, "v katere je verovala že tedanja Evropa". V zgodovinskih virih za to obdobje je samo omenjeno, da je bila Heimannova menjalnica zelo pomembna, ker je na podlagi transakcij in plačil z denarjem oskrbovala številne dostojanstvenike, diplomate in druge udeležence kongresa.

Septembra 1821 je dvorna pisarna odgovorila na Heimannovo pritožbo in odločila, da za Heimannovo družino in njihove uslužbence veljajo določeni privilegiji, zato lahko ostanejo v Ljubljani, vendar pa se njihovo število ne sme povečati. Poleg meščanskega odbora so na magistrat začeli pritiskati še ljubljanski trgovci, ki so zahtevali, naj magistrat Heimannu prepove trgovanje z manufakturnim blagom, ki je to tudi storil. Heimann se je pritožil na magistrat, vendar je bila pritožba zavrnjena. Znova se je odločil za dvorni priziv in tudi tokrat uspešno.

Leta 1825 je meščanski odbor na cesarja naslovil pritožbo z vprašanjem o ukrepih v zvezi s povečanjem števila Judov. Vzrok za pritožbo je bila verjetno poroka Simona Heimanna (1823) in leto pozneje rojstvo hčerke. S tem se je število Judov povečalo za dva. Takrat je bilo v trgovini Heimann zaposlenih pet Judov: poslovodja Simon Heimann, učenec David Heimann, pomočniki Jožef Mayer iz

Pešte, Viljem Mayer iz Bratislave in Mojzes Hofmann iz okrožja Obermain na Bavarskem. Mojzesa z ženo in potomci pa so enostavno izključili, češ da stalno živijo v Trstu. Vloga meščanskega odbora je bila po cesarski volji zavrnjena.

Leta 1828 je Mojzes, verjetno že zaradi starosti, hotel trgovsko pravico prenesti na nečaka Simona, ki je bil poslovodja. Zaradi zakonskih zadržkov je iskanje pravice z dvornimi prizivi spet trajalo nekaj let. Leta 1838 je Mojzes vrnil trgovsko dovoljenje in sinu Frideriku prepustil trgovino, magistrat pa je zavlačeval z izdajo trgovskega dovoljenja Frideriku. S posredovanjem gubernija je magistrat vlogi le ugodil. Na to se je na dvor pritožil meščanski odbor, ki s svojo pritožbo zopet ni uspel, in Friderik je začel voditi očetovo trgovino.

Simon Heimann je v zvezi s temi pritožbami napisal magistratu pismo, v katerem je prosil, naj že prenehajo s preganjanjem, ki traja že tri desetletja. To delovanje je pripisal nevednosti, fanatizmu in nestrpnosti do Judov.

Vsebinsko zelo zanimivo je Simonovo pismo, naslovljeno na cesarja za podelitev dovoljenja za stalno naselitev v Ljubljani. Iz vsebine so razvidni njegov trud in zasluge za mesto. Tako izvemo, da je prispeval 50 goldinarjev na leto za ubožni zavod, da je zaposloval zapornike, za kar je dobil priznanje jetniške uprave, za graditev železnice Dunaj–Trst je zagotovil subskripcijo milijon goldinarjev, dal je izdelati načrt za zidavo kazine in prispeval zanjo deset tisoč goldinarjev, za duhovščino je posredoval nakup državnih papirjev v Gradcu in na Dunaju, njegova žena je bila aktivna v odboru, ki je imel nadzorstveno nalogo v otroškem zavetišču. Opisal je tudi osebne in družinske razmere in z opisom svojih izkušenj opozoril na nevezdržnost prepovedi bivanja za Jude. V Ljubljani je preživel že več kot trideset let, zato se ne bi hotel izseliti.

Da je Simon dobil dovoljenje za stalno naselitev, so bila potrebna še mnenja ljubljanske oblasti. Tudi tokrat sta magistrat in meščanski odbor nasprotovala stalni naselitvi. Sklicevala sta se na stare dekrete, ki so le izjemoma dovolili naselitev Mojzesu Heimannu in njegovim uslužbencem. Na drugi strani pa sta

gubernij in policija podala pozitivno mnenje z naštevanjem raznih Heimannovih zaslug in pozitivnih lastnosti ter s tem priporočila izdajo dovoljenja za stalno naselitev. Policijsko mnenje je celo priznavalo Heimannovo poštenost, saj je bil v Ljubljani prvi trgovec, ki je uvedel stalne cene prodajnega blaga.

Na odgovor o rešitvi zadeve je moral Simon čakati štiri leta. Maja 1842 je dobil dovoljenje za stalno naselitev in za trgovino s suknom in krojnim blagom. Leta 1849 mu je umrla edina hči. Po njeni smrti se je preselil na Dunaj k Frideriku Heimannu, ki je bil veletrgovec. Trgovino je prepustil Aleksandru Schneiderju, ki je bil poprej v trgovini pomočnik. Leta 1851 je Schneider zaradi prestopa v protestantsko vero dobil trgovsko dovoljenje. Tako sta lahko s trgovcem Josipom Žigonom leta 1856 prevzela Heimannovo trgovino in ustanovila trgovsko firmo Schneider in Schigon.

Ob koncu 40. let 19. stoletja je večina Heimannovih uslužbencev prestopila v katoliško vero in za stalno so ostali v Ljubljani. To so bili Jakob Kohn Mayer, ki se je od Heimanna osamosvojil leta 1834, imel je trgovino s suknom, ukvarjal se je tudi z menjalništvom in bančništvom, pozneje je postal eden večjih ljubljanskih grosistov; Samuel Kohn, Levi Fleischmann, Regina Seitnbach.

Življenjska pot Heimannove družine odpira nešteto vprašanj, predvsem pa bi bilo zanimivo ugotoviti, kaj je vodilo Heimanne pri vztrajanju, da za vsako ceno ostanejo v Ljubljani. Je bilo njihovo pravdanje in boj za stalno naselitev zmaga v enakopravnosti z drugimi državljani? Vsekakor pa njihov trud ni bil zaman, saj poznejši judovski priseljenci niso več imeli takšnih težav za začasno ali stalno naselitev. Z gotovostjo pa lahko trdimo, da so bili Heimanni začetniki novega vala naselitve Judov na slovenskem območju, ki od tedaj naprej kontinuirano in skoraj neopazno s svojo kulturo in zgodovino živijo med nami.

8. ZAKLJUČEK

Judovsko ljudstvo se nam v evropski zgodovini prikazuje kot enkratno s svojo življenjsko silo, ki je preživela vsa obdobja, s svojo razširjenostjo in močno poudarjeno posebnostjo. Ravnanje kristjanov z Judi v srednjem veku in II. svetovna vojna predstavljata senčno stran v knjigi zgodovine. V srednjem veku sta imeli od vseh evropskih dežel še najbolj toleranten odnos do Judov Italija²⁴, predvsem srednja in severna vključno z beneško Istro ter Poljska²⁵. Za ljudi poznega srednjega veka je v Evropi veljalo kot samo ob sebi razumljivo, da so del vesoljne Cerkve (pri čemer so vzhodno krščanstvo molče prezrli). Poleg nekaterih krivoverskih skupnosti so bili v vsem srednjeveškem tisočletju prepričani nekristjani tudi Judje. Sposobni so bili prenesti najtrše ravnanje in kot taki pomenili trajen izziv krščanstvu.

Judje so sledili razvoju prebivalstva in trgovine. Navezani so bili na tedanja gospodarska in prometna središča. V primerjavi s takratnim srednjeveškim prebivalstvom so bili izredno mobilni in niso bili vezani na en kraj, kar ni bilo značilno za tiste čase. Naselili so se torej tam, kjer so našli možnosti za svojo gospodarsko in s tem življenjsko eksistenco. Ekonomska in kulturna moč je Judom v sovražni krščanski okolici nudila možnost, da so ohranili svojo religiozno identiteto.

Prav tako, kot ima judovska mitologija korenine daleč v preteklost, tudi sovraštvo do Judov izvira iz daljne preteklosti. Paradoksen primer tega je že zavist do te skupine, ki se ima za od Boga izvoljeno ljudstvo. Nepriljubljenost je do neke mere obstajala v predstavah o Italijanih, Ircih in Arabcih, do Judov pa je bila ta nepriljubljenost vedno izražena še z določeno mero sovraštva, saj sovražnost izkazujejo tudi tisti, ki nikoli niso videli Juda in ga po vsej verjetnosti tudi nikoli ne bodo. Judje so izzvali sovraštvo do sebe, predvsem s tem, ker so ohranjali etnično—religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin in narodov. Različne vrednote, ravnanja, jezik, navade in običaji ter religija Judov so ustvarjali zid, ki jih je ločeval od večinskih pripadnikov,

---

²⁴V Rimu je že v cesarski dobi in tudi še pozneje obstajala močna skupina Judov. Ugotovili so, da so z Judi na splošno zelo strpno ravnali in da so bili papeži v besedi in dejanju najbolj človeški izmed vseh evropskih vladarjev. Judaizem je bil v visokih krogih rimske družbe, v svoji modificirani obliki, celò nekakšna modna muha (Peršič, 1999:22).

²⁵Na Poljskem je Jude ščitil Kazimir Veliki (1333-1370). Tam je vnovič vzcvetela tudi njihova duhovna dediščina.

kjer koli so živali. Na tem mestu lahko govorimo o kontradiktornosti, ki je nastala z njihovim delovanjem v smeri internacionalnega kozmopolitizma na eni strani in na drugi strani z ostajanjem v njihovih etnično-verskih okvirih. Ta pa je bila tudi povod za različna izobčevanja.

Zaradi svoje verske pripadnosti v katoliškem okolju, ki je priznavala sebe za edino pravo vero v tistem času, so Judje vseskozi nosili črno piko na sebi in treba je bilo samo lakote, epidemij ali drugih nesreč, da so zatajevani strahovi ljudstva izbruhnili v panični, agresivni obliki. Ni treba namreč posebej poudarjati, da so bili izvajalci antisemitskih pogromov nižji sloji prebivalstva, zaneseni v verskem fanatizmu, ki jim ga je vcepljala posvetna in cerkvena oblast.

Sovražnike so kmalu dobili tudi zaradi svoje trgovske podjetnosti in bogastva. Z denarnimi odnosi, ki so jih imeli z deželnimi knezi, so si sicer pridobili nekatere pravice, toda posojanje denarja, njihovo glavno opravilo, je bilo tudi med razlogi njihovega neugodnega družbenega položaja. Judje so bili v to dejavnost prisiljeni, saj so bili kot nekristjani izključeni iz cehovskih organizacij, kristjanom pa je bila ta dejavnost s strani cerkvene doktrine prepovedana. Zlasti usodne posledice je imela njihova obrestna praksa. Ukvarjali so se s poslom posojanja denarja, ki je bil v srednjem veku redka dobrina, do katerega so revnejši ljudje prišli le z najemom obrestnega posojila. Pri tem je bila prisotnost judovskih bank dobrodošla, čeprav so reveži marsikdaj ob povrnitvi dolga z obrestmi padli v še večjo bedo, ali pa so stare dolgove odplačevali z novimi in tako samo za krajši ali daljši čas odlagali pretečo katastrofo. Judovski krediti so prišli prav obrtnikom, trgovcem, plemstvu, višji duhovščini in bogatim samostanom. V kolikor so se stvari slabo iztekle in niso bili zmožni vrniti posojila, so za nastalo situacijo takoj okrivili "oderuške" Jude. Poleg omenjenih pa so bili med judovskimi dolžniki tudi vrhovi fevdalne družbe.

Nič drugače se Judom v srednjem veku in kasneje ni godilo v naših deželah. Po poročilih ameriškega zunanjega ministrstva so predsodki in stereotipi do slovenskih Judov tudi v današnjem času močno prisotni. Največji problem judovske skupnosti pri

nas, kot trdijo sami, v tem trenutku še vedno ostaja asimilacija²⁶. Upam le, da se bo skupnost ali njeni predstavniki, ki jo prezentirajo, v prihodnosti le nekoliko bolj odprla, saj lahko le na ta način tudi drugi spoznajo njihov način življenja in zбриšejo kakšen, morebiti odvečen, predsodek, ki ga tudi sami povzemajo iz preteklosti.

LITERATURA IN VIRI

- BRSTOVŠEK, A. (2005): “Antisemitizem narašča”. Dnevnik, 7.1.2005, str.7

---

²⁶Asimilacija — proces, v katerem judovska manjšina sprejme vrednote, kulturo in bivanjski slog gentilske večine. Ker so se morali Judje po vsej diaspori naprezati, da bi obdržali ločeno identiteto, so v popolni asimilaciji videli hudo nevarnost. (Unterman, 2000:30)

- GRUBER R.E., GRUBER S.D. (2000): "Jewish monuments in Slovenia". Časopis za zgodovino in narodopisje, 1–2, str. 135–157
- HUDELJA, M. (1994): "Judje v Ljubljani od 13-19 stoletja". Etnolog, 4, str. 119–128
- HUDELJA, M. (1996): "Zakaj se Judje niso ustalili v slovenskem prostoru. Stereotipi o Judih na Slovenskem na Ahasver". Časopis za kritiko in znanost, 179, str. 47–62
- KEREC, D. (2000): "Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954". Časopis za zgodovino in narodopisje, 4, str. 591–613
- KLADNIK, D. (2002): "Sledi judovstva na Slovenskem". Prešernov koledar, str. 135–150
- KOS, M. (1995): "Srednjeveška Ljubljana". Kronika, str. 15–20
- KUZMIČ, F. (1989): "Podjetnost prekmurskih Židov". Znamenje, 2, str. 172–178
- KUZMIČ, F. (1993): "Naselitev Židov v Prekmurju in njihov razvoj do konca prve svetovne vojne". Evangeličanski koledar, 42, str. 120–123
- MIKUŽ, J. (2000): "Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru". Časopis za zgodovino in narodopisje, 1-2, str. 159–171
- MLINARIČ, J. (1996): "Mariborski Judje v zadnjem desetletju pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi". Arhivi, 8, str. 5–72
- MLINARIČ, J. (2000): "Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496". Časopis za zgodovino in narodopisje, 2, str. 49–70
- SMRKE, M. (2002): "Stare vešče – Nova luč: Religijske oblike družbene mimikrije v pogojih družbene tranzicije". Teorija in praksa, 2, str. 170–181
- ŠTEPEC, M. (1994): "Strah pred židovskim naseljevanjem – poročanje slovenskih časopisov o priseljevanju Židov v drugi polovici 19. soletja". Prispevki, 2, str. 149–162
- ŠTIH P., SIMONITI V. (1995): "Trgovci in mesta". Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, str. 236–243
- TRAVNER, V. (1935): "Mariborski ghetto". Kronika slovenskih mest, 2,

str. 154–159

- VALENČIČ, V. (1994): "Židje na Slovenskem". Dokumenti slovenstva. Cankarjeva založba, str. 77–80
- DOLER, M. (2002): O skoposti. Analecta, Ljubljana
- DOLINAR, F.(ured.) (1991): Zgodovina cerkve II., Srednji vek. Družina, Ljubljana
- DOLINAR, K.(ured.) (2000): Leksikon Cankarjeve založbe. Cankarjeva založba, Ljubljana
- GAŠPAR M., LAZAR B. (1997): Židje v Lendavi. Lindplast, Lendava
- GOLDSTEIN, S. (ured.) (1988): Židovi na tlu Jugoslavije, HTM, Zagreb
- JANKOVIČ, V. (2000): Resnice, miti in legende o judovstvu, krščanstvu in islamu. Modrijan, Ljubljana
- JUŽNIČ, S. (1987): Antropologija. Državna založba Slovenije, Ljubljana
- KLINAR, P. (1976): Mednarodne migracije. Obzorja, Maribor
- KOCJAN-BARLE, M. (2003): Slovenski veliki leksikon. Založba Mladinska knjiga, Maribor
- PERŠIČ, J. (1999): Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. Historia 3, oddelek za zgod. Filozofske fakultete univerze v Lj. Ljubljana
- SMRKE, M. (2000): Svetovne religije. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
- UNTERMAN, A. (2001): Zbirka Mali leksikon – Judovstvo, Založba Mladinska knjiga, Maribor
- VALENČIČ, V. (1992): Židje v preteklosti Ljubljane. Založba Park, Ljubljana
- VODOPIVEC, K. (1990): Postava in hudodelstvo; Kriminaliteta na Slovenskem v 19. stoletju. Slovenska matica, Ljubljana.

Internetni viri

- <http://www.jewishcommunity.si/jss/D-heimann.asp>